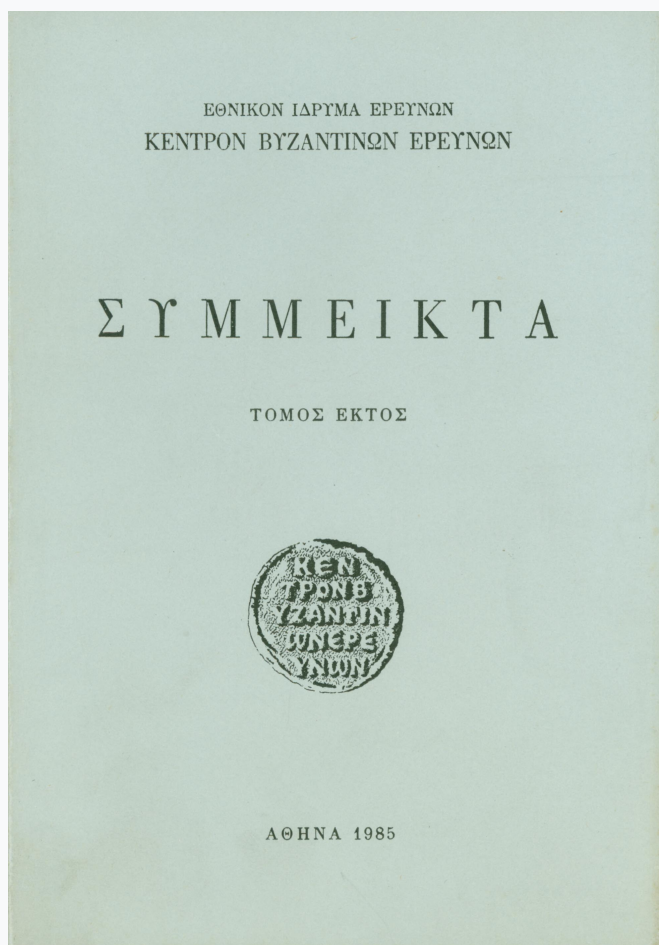

Byzantina Symmeikta

Vol 6 (1985)

SYMMEIKTA 6

Συμβολή στην ιστορική γεωγραφία της Άρκαδίας
(395-1209)

Βούλα ΚΟΝΤΗ

doi: [10.12681/byzsym.699](https://doi.org/10.12681/byzsym.699)

Copyright © 2014, Βούλα ΚΟΝΤΗ

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

To cite this article:

ΚΟΝΤΗ Β. (1985). Συμβολή στην ιστορική γεωγραφία της Άρκαδίας (395-1209). *Byzantina Symmeikta*, 6, 91-124.
<https://doi.org/10.12681/byzsym.699>

ΣΥΜΒΟΛΗ ΣΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΓΕΩΓΡΑΦΙΑ ΤΗΣ ΑΡΚΑΔΙΑΣ (395 - 1209)

Ἡ Ἀρκαδία, στήν ἐνδοχώρα τῆς Πελοποννήσου, καταλαμβάνει χῶρο κατεξοχήν ὄρεινὸ ποὺ περιβάλλεται ἀπὸ βουνά, τὰ ὅποια τὴν ἀπομονώνουν καὶ δυσκολεύουν τὴν ἐπικοινωνία της μὲ τὶς γειτονικὲς περιοχές¹. Τὰ ἱστορικὰ γεγονότα καὶ τὰ ἀρχαιολογικὰ τεκμήρια ποὺ ἐξετάζονται στήν ἐργασία αὐτὴ ἀναφέρονται στήν Ἀρκαδία μὲ τὰ σημερινὰ ὅρια τοῦ νομοῦ, ποὺ περιλαμβάνει τὶς ἐπαρχίες Γορτυνίας, Κυνουρίας, Μαντινείας καὶ Μεγαλόπολης. Παρὰ τὴν ἀπομόνωσή της, ἡ Ἀρκαδία ἀκολούθησε τὶς τύχες τῶν ὑπόλοιπων διαμερισμάτων τῆς Πελοποννήσου.

Ἡ ἐπιδρομὴ τῶν Βησιγόθων μὲ ἀρχηγὸ τὸν Ἀλάριχο τὸ 396 - 397 μ.Χ. ποὺ ἀναστάτωσε τὴν Πελοπόννησο κατέστρεψε πολλὰς πόλεις τῆς Ἀρκαδίας, ὅπου οἱ βάρβαροι φαίνεται ὅτι εἶχαν πρόθεση νὰ ἐγκατασταθοῦν μόνιμα καὶ νὰ ἀσχοληθοῦν μὲ τὴν καλλιέργειά τῆς γῆς. Ἡ ἄφιξη, ὅμως, τοῦ Στελίσχωνα τὸ 397 καὶ ἡ νίκη του στὴ Φολόη τῆς Ἡλείας τοὺς ἀνάγκασε νὰ ἐγκαταλείψουν τὴν Πελοπόννησο καὶ νὰ διαπεραιωθοῦν στήν Ἠπειρο².

Ἀπὸ ὅλη τὴν Πελοπόννησο, ἡ Ἀρκαδία εἶναι ἡ μόνη περιοχὴ γιὰ τὴν ὁποία οἱ πηγὲς σιωποῦν ὥς τὶς ἀρχὲς τοῦ 13οῦ αἰ. Ἡ ἔλλειψη μαρτυριῶν ὀφείλεται

1. Στὴν ἀρχαιότητα, ἀλλὰ καὶ κατὰ τὴν ἐποχὴ τοῦ Παυσανία, ἡ νοτιοανατολικὴ Κυνουρία ἀνῆκε στοὺς Ἀργεῖους, ἐπομένως ἡ Ἀρκαδία περιοριζόταν στὰ βουνὰ καὶ τὰ ὄρη πεδία τῆς κεντρικῆς Πελοποννήσου, χωρὶς νὰ βρέχεται πούθεν ἀπὸ τὴ θάλασσα. Ὁ Παυσανίας ἀναφέρεται συχνὰ στοὺς μακροχρόνιους ἀγῶνες τῶν Ἀργείων ἐναντίον τῶν Σπαρτιατῶν ποὺ διεκδικοῦσαν τμῆμα τῆς Θυρέας. Βλ. Π α υ σ α ν ί ο υ, *Ἀρκαδικά*, σελ. 179 - 180 σημ. 1 - 2 καὶ εἰκ. 144. Μετὰ τὴν ἱδρυση τοῦ ἐλληνικοῦ κράτους καὶ τὴ δημιουργία τῶν νομῶν ἡ Κυνουρία περιλήφθηκε στὸ νομὸ Ἀρκαδίας. Βλ. Α. Θ. Δ ρ α κ ά κ η - Σ τ. Ι. Κ ο ύ ν - δ ο υ ρ ο υ, *Ἀρχεῖα περὶ τῆς συστάσεως καὶ ἐξελέξεως τῶν δήμων καὶ κοινοτήτων 1836 - 1939 καὶ τῆς διοικητικῆς διαιρέσεως τοῦ κράτους*, τόμ. Α', Ἀθήνα 1939, σελ. 28, 73 - 80, 118 - 122, 164 - 166. — Γ. Χ ο υ λ ι α ρ ά κ η, *Γεωγραφικὴ, διοικητικὴ καὶ πληθυσμιακὴ ἐξέλιξις τῆς Ἑλλάδος 1821 - 1971*, τόμ. Α', μέρος Ι, Ἀθήνα 1973, σελ. 84, 98, 107 - 108.

2. Ζώσιμος, Ε, 6 - 7 (Mendelssohn). — Κ α ν δ η λ ώ ρ ο υ, *Γορτυνία*, σελ. 35. — Κ α ρ α μ ά ν ο υ, *Ἀρκαδικά*, σελ. 69 - 70. — Μ ο ρ ά τ τ ο υ, *Ἱστορία Τεγέας*, σελ. 230 - 231. — Ἀ λ ε ξ ο π ο ύ λ ο υ, *Μεσαιωνικαὶ πόλεις*, σελ. 49 - 50. — Β ο η, *Péloponnèse*, σελ. 14. — Δ. Α. Ζ α κ υ θ η ν ο ῦ, *Ἡ βυζαντινὴ Ἑλλάς 392 - 1204*, Ἀθήνα 1965, σελ. 23. — Ὁ ρ λ ά ν δ ο υ, *Μνημεῖα Τεγέας*, σελ. 5. — Ε. Χ. Χ ρ υ σ ο ῦ, *Οἱ Βησιγόθοι στὴν Πελοπόννησο (396 - 7 μ.Χ.)*, Πρακτικὰ Β' Διεθνοῦς Συνεδρίου Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν, τόμ. Β', Ἀθήνα 1981 - 1982, σελ. 181 - 191.

προφανώς στο γεγονός ότι οι περισσότερες γνωστές αρχαίες πόλεις, ή Μεγαλόπολις, ή Γόρτυς, ή Ὀρχομενός κ.λ. έχουν πια εξοχνηστεῖ¹. Στη θέση τους δὲν είχαν αναδειχθεῖ νέα ἀστικά κέντρα που θὰ μπορούσαν νὰ συναγωνιστοῦν τίς μεγάλες πελοποννησιακές πόλεις ὅπως τὴν Κόρινθο, τὸ Ἄργος, τὴ Σπάρτη καὶ τὴν Πάτρα. Μικροὶ μόνο ἀγροτικοὶ οἰκισμοὶ διατηροῦνται κατὰ τὴν παλαιοχριστιανικὴ περίοδο. Στὴν ἀπουσία μεγάλων ἀστικῶν κέντρων ὀφείλεται καὶ τὸ γεγονός τῶν σποραδικῶν καὶ μεμονωμένων εἰδήσεων που ἔχουν σωθεῖ γιὰ τὴν ὑπαρξὴ ἐπισκοπῶν κατὰ τὴν περίοδο αὐτή. Ἔτσι, γνωρίζουμε μόνο ὅτι ὁ ἐπίσκοπος Τεγέας Ὠφέλιμος μετέχει στὶς ἐργασίες τῆς συνόδου τῆς Χαλκηδόνος τὸ 451². Τὸν ἴδιο ἐπίσκοπο συναντοῦμε καὶ σὲ ἐπιγραφή που βρίσκεται σὲ ἄμβωνα τῆς παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς τοῦ Προβαντηνοῦ στὴν Τεγέα³. Ὁ ἐπίσκοπος, πάλι, Μεγαλοπόλεως Τιμόθεος υπογράφει τὴ συνοδικὴ ἐπιστολὴ τῶν ἐπισκόπων τῆς Ἀχαΐας που ἀποστέλλεται τὸ 458 στὸν αὐτοκράτορα Λέοντα Α΄⁴.

Ἡ Τεγέα, ἡ Θέλπουσα καὶ ἡ Μαντίνεια μνημονεύονται στὸ Συνέδρημα τοῦ Ἱεροκλέους ὡς πόλεις τῆς ἐπαρχίας Ἀχαΐας⁵. Τὰ ἀρχαιολογικὰ τεκμήρια στὶς τρεῖς αὐτὲς πόλεις ἐνισχύουν τὴ μαρτυρίαν τοῦ Ἱεροκλέους καὶ ἀποτελοῦν τὴν καλὴτερη ἀπάντηση στοὺς μελετητὲς που ἀμφισβητοῦν ὅτι οἱ πόλεις τίς ὁποῖες σημειώνει ὑπῆρχαν ἀκόμη στὶς μέρες του⁶. Πράγματι, οἱ πόλεις αὐτὲς πρέπει νὰ εἶχαν ἀξιόλογη ζωὴ στὴν παλαιοχριστιανικὴ περίοδο, ὅπως δηλώνουν τὰ ἴδια τὰ μνημεῖα. Στὴν Τεγέα σώζονται τέσσερις παλαιοχριστιανικὲς βασιλικὲς 5ου - 6ου αἰ., στὴ Θέλπουσα (=Βάναινα) ἐντοπίστηκαν τὰ ἔχνη δύο καὶ στὴ Μαντίνεια, ἐκτὸς ἀπὸ τίς παλαιοχριστιανικὲς βασιλικές, ἀνακαλύφθηκαν καὶ νομίσματα τοῦ 6ου αἰ. Παλαιοχριστιανικὲς βασιλικὲς ὑπάρχουν ἀκόμη καὶ στὸ Παλλάντιο, στὸν Ὀρχομενόν, στὴ Χωτούσα, καὶ ὡς καὶ στὴ μονὴ Λουκοῦς κοντὰ στὸ Ἄστρος. Ὑπαρξὴ ζωῆς στοὺς παλαιοχριστιανικοὺς χρόνους ἐπιβεβαιώνεται ἀπὸ ἀρχαιολογικὰ τεκμήρια (ταφές, νομίσματα κ.λ.) καὶ σὲ ἄλλα μέρη τῆς Ἀρκαδίας, ὅπως στὸν Ἅγιο Νικόλαο Κυνουρίας, Μα-

1. Bon, *Péloponnèse*, σελ. 165.

2. Honigmann, *Lists*, σελ. 58 ἀρ. 375. — Bon, *Péloponnèse*, σελ. 8. — Ζακ-κυθηνόυ, *Despotat*, Β', σελ. 151.

3. IG V2, σελ. 6, 145. — G. Mendel, *Fouilles de Tégée*, BCH 25 (1901), σελ. 281 ἀρ. 33. — Ἀλεξοπούλου, *Μεσαιωνικαὶ πόλεις*, σελ. 53. — Βέη, *Note*, σελ. 381 ἀρ. 3. — Ὀρλάνδο, *Μνημεῖα Τεγέας*, σελ. 9, 107 - 109.

4. Ὁ L. Duchesne προτείνει νὰ ἀποδοθεῖ τὸ ἔναι ἀπὸ τὰ τρία ὀνόματα ἐπισκόπων που υπογράφουν τὴν ἐπιστολὴ καὶ τὰ ὁποῖα ἔχουν σβηστεῖ στὸν ἐπίσκοπο Τεγέας (πρβλ. Bon, *Péloponnèse*, σελ. 9 καὶ σημ. 1. — Ζακ-κυθηνόυ, *Despotat*, Β', σελ. 151).

5. Συνέδρημος Ἱεροκλέους, 617_{5,6,7} (Honigmann). — Bon, *Péloponnèse*, σελ. 23. — Ὀρλάνδο, *Μνημεῖα Τεγέας*, σελ. 129 - 130. — Ζακ-κυθηνόυ, *Despotat*, Β', σελ. 148.

6. Bon, *Péloponnèse*, σελ. 24. — Ζακ-κυθηνόυ, *Despotat*, Β', σελ. 148, 151.

γούλιανα, Μεγαλόπολη, Μελιγού, Νεσπάνη. 'Επίσης στο γνωστό κατάλογο τῶν πόλεων ποὺ καταχωρίζονται στὸν Paris. gr. 1555A ἀναφέρονται οἱ ἀρκαδικές πόλεις Θέλπουσα, Μαντίνεια, Μεγαλόπολη καὶ Τεγέα¹.

Οἱ σλαβικές ἐπιδρομές ποὺ ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 6ου καὶ γιὰ δύο περίπου αἰῶνες ἐπέφεραν μεγάλες καταστροφές στὴν Πελοπόννησο², φαίνεται ὅτι ἐπληξάν ιδιαίτερα τὴν Ἀρκαδίαν. Οἱ κάτοικοι ἐγκατέλειψαν τοὺς ὄρεινους ἀνοχύρωτους οἰκισμούς τους καὶ ζήτησαν ἄσυλο στὶς παραλιακές πόλεις ποὺ ἦταν ὀχυρώμενες καὶ ἐπομένως κατάλληλες νὰ ἀντισταθοῦν στοὺς ἐπιδρομεῖς. Ἡ μετακίνηση πληθυσμῶν ἀπὸ τὴν Ἀρκαδίαν πρὸς νότον εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα τὴ δημιουργία νέων πόλεων, ὅπως μαρτυρεῖ καὶ ἡ ἐπιβίωση τῶν παλαιῶν ὀνομάτων στοὺς νέους οἰκισμούς: Ἀρκαδιὰ στὸν κόλπο τῆς Κυπαρισσίας καὶ Μαντίνεια στὴ Μεσσηνία³. Ἀναφέρεται ἐνδεικτικὰ ὅτι σὲ καμιά περιοχὴ τῆς Ἀρκαδίας δὲν ἔχουν ἐπισημανθεῖ νομίσματα μετὰ τὸ 577 μ.Χ. καὶ ὡς τὸν 10ο αἰ.⁴ Τέλος, τὰ σλαβικά ὀνόματα ποὺ ἀπαντοῦν ἐδῶ εἶναι ἀπὸ τὰ πολυπληθέστερα σὲ σχέση μετὰ τὶς ὑπόλοιπες περιφέρειες τῆς χερσονήσου⁵.

Ἡ ἐκστρατεία τοῦ Σταυραχίου, τὸ 783, καὶ λίγο ἀργότερα ἡ ἀποστολὴ τοῦ στρατηγοῦ Σκληροῦ στὴν Πελοπόννησο ἀπὸ τὸν αὐτοκράτορα Νικηφόρο Α', ὁ ὁποῖος ἔλαβε καὶ πρόσθετα μέτρα ἐποικισμού, συντέλεσε στὴν ἀποκατάσταση τοῦ βυζαντινοῦ ἐλέγχου στὴν περιοχὴ ὡς τὰ τέλη τοῦ 9ου αἰ. Ἡδη ἀπὸ τὶς ἀρχές τοῦ 9ου αἰ. ἔχει ἰδρυθεῖ τὸ θέμα Πελοποννήσου⁶.

Ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 9ου αἰ. — ἀλλὰ κυρίως στὸν 10ο — ἀρχίζει μία νέα περίο-

1. B o n, *Péloponnèse*, σελ. 22 - 24. — Ζ α κ υ θ η ν ο ῦ, *Despotat*, Β', σελ. 149 σημ. 1. — D a r r o u z è s, *Notitiae episcopatum*, σελ. 32 - 33, 245.

2. Χρονικὸν Μονεμβασίας, σελ. 12 - 16 (Dujčev). Τὸ μόνο τμήμα τῆς σημερινῆς Ἀρκαδίας ποὺ πρέπει νὰ ὑπέστη τις λιγότερες καταστροφές εἶναι ἡ Κυνουρία, ἐπειδὴ, ὅπως ἀναφέρει τὸ Χρονικὸ τῆς Μονεμβασίας μόνον δὲ τοῦ ἀνατολικοῦ μέρους τῆς Πελοποννήσου ἀπὸ Κορίνθου καὶ μέχρι Μαλαίου τοῦ Σθλαβικοῦ ἔθνους διὰ τὸ τραχὺ καὶ δύσβατον καθαρύνοντος (σελ. 18). Βλ. γενικὰ γιὰ τὶς σλαβικές ἐπιδρομές Κ ο ρ δ ὡ σ η, *Κόρινθος*, σελ. 69 - 87, ὅπου συγκεντρωμένη ὅλη ἡ προγενέστερη βιβλιογραφία.

3. F o u g è r e s, *Mantinée*, σελ. 598. — Ἀ λ ε ξ ο π ο ῦ λ ο υ, *Μεσαιωνικαὶ πόλεις*, σελ. 50 - 51. — B o n, *Péloponnèse*, σελ. 57, 61. — Ζ α κ υ θ η ν ο ῦ, *Despotat*, Β', σελ. 152 - 154.

4. Γιὰ τὰ νομίσματα τοῦ 6ου καὶ 7ου αἰ. ποὺ βρέθηκαν στὴν Πελοπόννησο βλ. Ἀ β ρ α μ έ α, *Νομισματικοὶ «θησαυροί»*, σελ. 49 - 90.

5. Ὁ Vasmer σημειώνει 94 σλαβικά ὀνόματα στὴν Ἀρκαδίαν, ἐνῶ στὴν Κορινθίαν 24, στὴν Ἀργολίδα 18, στὴν Ἀχαΐαν 95, στὴν Ἠλιδα 34, στὴν Τριφυλίαν 42, στὴ Μεσσηνίαν 41 καὶ στὴ Λακωνίαν 81 (B o n, *Péloponnèse*, σελ. 62 καὶ σημ. 3). Πρβλ. καὶ Μ ο ρ α ῖ - τ ο υ, *Ἱστορία Τεγέας*, σελ. 230. — Μ. Κ ο ρ δ ὡ σ η, *Ἡ σλαβικὴ ἐποίκησις στὴν Πελοπόννησο μετὰ τὴν ἐκστρατείαν τοῦ Σταυραχίου*, Δωδώνη 10 (1981), σελ. 381 - 444.

6. Θεοφάνης, σελ. 456 - 457 (de Boor). — Χρονικὸν Μονεμβασίας, σελ. 18 - 20 (Dujčev). — Κωνσταντῖνος Πορφυρογέννητος, *Περὶ θεμάτων*, σελ. 90 ἀρ. 6, 172 - 174 ἀρ. 6 (Pertusi). — B o n, *Péloponnèse*, σελ. 46, 75.

δος ομαλότητας και εὐημερίας για τὴ χώρα, ἡ ὁποία θὰ διαρκέσει ὡς τὶς παραμονές τῆς λατινικῆς κατάκτησης. Οἱ Σλάβοι ἐκχριστιανίζονται καὶ νέα ἐκκλησιαστικά μνημεῖα φανερώνουν ὅτι ἡ χριστιανικὴ θρησκεία ἔχει ἐπικρατήσει καὶ πάλι στὴ χερσόνησο¹. Τὴν παλαιότερη μνεία γιὰ τὴν ἐκκλησιαστικὴ κατάσταση στὴν Ἀρκαδίαν παρέχει ἐπιγραφή ποὺ βρέθηκε στὸ Παλλάντιο, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία στὶς ἀρχές τοῦ 10ου αἰ. ἡ περιοχὴ ὑπαγόταν ἐκκλησιαστικά στὴν ἐπισκοπὴ Λακεδαιμονίας. Ἡ ἐπιγραφή αὐτὴ μᾶς παραδίδει καὶ τὴν πρώτη βέβαιη χρονολογημένη ἐκκλησία στὴν Ἀρκαδίαν, ποὺ εἶναι ὁ ναὸς τοῦ Ἀγίου Χριστοφόρου στὸ Παλλάντιο². Δεύτερη μνεία ναοῦ μέσα στὸν 10ο αἰ. σώζεται σὲ σιγίλλιο τοῦ πατριάρχου Πολυεύκτου τοῦ 964 ἢ 966 σύμφωνα μὲ τὸ ὁποῖο ἰδρύθηκε ἡ μονὴ τοῦ Φιλοσόφου κοντὰ στὴ Δημητσάνα ἀπὸ τὸν πρωτοασηκρήτη τοῦ Νικηφόρου Α', Ἰωάννη Λαμπαρδόπουλο³. Ἀκόμη, στὴν περιοχὴ τῆς Τεγέας, ἡ ὁποία στοὺς μέσους χρόνους μετονομάστηκε Νίκλι⁴ σώζεται ὁ μεγάλων διαστάσεων ναὸς τῆς Παλαιᾶς Ἐπισκοπῆς, τοῦ τέλους τοῦ 10ου αἰ.⁵ Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ τρία αὐτὰ μνημεῖα, στὴν ἴδια περίοδο ἀνήκουν καὶ ναοὶ ποὺ βρέθηκαν στὰ Βούρβουρα, στὰ Λουτρά Ἡραίας καὶ στὴ Μελιγού (θέση Σαββανᾶς). Ἐξάλλου, φιλολογικὲς καὶ ἄλλες πηγές μᾶς πληροφοροῦν ὅτι οἱ μονές Βαρσῶν στὸ Νεοχώρι καὶ Ἐπάνω Χρέπας στὸ Περθώριο εἶχαν ἰδρυθεῖ τὸν 11ο αἰ. Στὴ θέση τους σήμερα ὑψώνονται μεταβυζαντινὰ καθολικά. Τὰ μνημεῖα αὐτὰ εἶναι ἐνδεικτικὰ τῆς ἀνάπτυξης τοῦ κέντρου τῆς Ἀρκαδίας καὶ ὑποδηλώνουν τὴ σημαντικὴ αὔξηση τοῦ χριστιανικοῦ πληθυσμοῦ στὴν περιοχὴ, γεγονὸς ποὺ ἐπιβεβαιώνεται καὶ ἀπὸ τὴν ἰδρυση νέων ἐπισκοπῶν στὰ τέλη τοῦ 11ου αἰ.⁶

Ὅπως ἤδη ἀναφέρθηκε, ἡ Ἀρκαδίαν ὑπάγεται ἐκκλησιαστικά στὴν ἐπισκοπὴ Λακεδαιμονίας, ἡ ὁποία ἐξαρθρεῖται ἀπὸ τὴ μητρόπολη Πατρῶν. Τὸ 1082/1083 ἡ ἐπισκοπὴ Λακεδαιμονίας προάγεται σὲ μητρόπολη μὲ τρεῖς ἐπισκοπές, τοῦ Ἀμυκλείου ἢ Ἀμυκλῶν, τῆς Πίσσης καὶ τῶν Ἐζερών⁷. Στὴν ἐπισκοπὴ Ἀμυκλείου μὲ ἔδρα τὸ Νίκλι μνημονεύεται ἐπίσκοπος — μόνος γνω-

1. B o n, *Péloponnèse*, σελ. 138, 179.

2. Ἀ β ρ α μ έ α, *Saint Christophe*, σελ. 33 - 36.

3. G r u m e l, *Regestes*, 1, σελ. 225 - 226 ἀρ. 791. — M M, 5, σελ. 250 - 252. — B o n, *Péloponnèse*, σελ. 69 καὶ σημ. 4, 203 ἀρ. 62. — Γ ρ ι τ σ ο π ο ὐ λ ο υ, *Μονὴ Φιλοσόφου*, Ἀθήνα 1960, σελ. 65 - 103.

4. Βλ. παρακάτω, σελ. 112.

5. B o n, *Péloponnèse*, σελ. 146. — Ὁ ρ λ ά ν δ ο υ, *Μνημεῖα Τεγέας*, σελ. 149, 161.

6. B o n, *Péloponnèse*, σελ. 110.

7. Χρονικὸν Μονεμβασίας, σελ. 22 (Dujčev). — G. P a r t h e y, *Hieroclis Synecdemus et notitiae graecae episcopatum, accedit Nili Doxapatrii notitia patriarchatum et locorum nomina immutata*, Λιψία 1866, σελ. 216 - 217 (Notitia 10), 259 (Notitia 13). — D ö l g e r, *Regesten*, ἀρ. 1086. — G r u m e l, *Regestes*, 3, σελ. 36 - 37 ἀρ. 928, 40 - 42 ἀρ. 938. — M M, 1, σελ. 216 - 221. — B o n, *Péloponnèse*, σελ. 110. — V. L a u r e n t,

στός ἄλλωστε — ὁ Νικόλαος Μουζάλων¹. Παράλληλα, ἡ ἐπισκοπὴ Πίσσης ποὺ δημιουργήθηκε ταυτόχρονα πρέπει νὰ ᾔταν στὴν περιοχὴ τῆς Κυνουρίας καὶ νὰ εἶχε ἔδρα τὸ Λεωνίδιο².

Οἱ σταυροφόροι μετὰ τὴν κατάκτηση τὸ 1204 τῆς Κωνσταντινούπολης καὶ τὴν κατάλυση τοῦ βυζαντινοῦ κράτους, ἔσπευσαν νὰ καταλάβουν καὶ τὰ ὑπόλοιπα ἐδάφη τῆς αὐτοκρατορίας. Ἔτσι, ὁ Βονιφάτιος ὁ Μομφερρατικὸς ἀναλαμβάνοντας τὴν ἀρχηγίαν τῶν ἐπιχειρήσεων στὴν Πελοπόννησο, πολιορκησε τὰ κάστρα τοῦ Ἀργους, τῆς Κορίνθου καὶ τοῦ Ναυπλίου³. Λίγο ἀργότερα καὶ ἐνῶ ἡ πολιορκία συνεχιζόταν, ὁ Γουλιέλμος de Champlitte μὲ τὸν Γοδεφρείδο Βιλλεαρδουίνο ἐπιχείρησαν τὴν κατάκτηση τῆς ὑπόλοιπης χερσονήσου. Τὸ 1209, πέτυχαν νὰ θέσουν ὑπὸ τὸν ἑλεγχό τους τὸ μεγαλύτερο τμῆμα τῆς δυτικῆς, νότιας καὶ κεντρικῆς Πελοποννήσου⁴. Ἡ πελοποννησιακὴ γῆ χωρίστηκε σὲ 12 βαρονίες καὶ μοιράστηκε ἀνάμεσα στοὺς λατίνους φεουδάρχες⁵. ἡ περιοχὴ τῆς Ἀρκαδίας ἀποτέλεσε 4 βαρονίες. Ἡ πρώτη, μὲ κέντρο τὸ κάστρο τῆς Ἀκοβας ἢ Mategriffon εἶχε 24 φέουδα καὶ παραχωρήθηκε στὴν οἰκογένεια Rogières μὲ πρῶτο ἡγεμόνα τὸν Gautier⁶. Ἡ δεύτερη,

La date de l'érection des metropoles de Patras et de Lacédémone, REB 21 (1963), σελ. 136 - 139. — J. Darrouzès, *Notitiae episcopatum*, σελ. 124, 369 (Notitia 13).

1. Καραμάνου, Ἀρκαδικά, σελ. 108 - 109. — Π. Γ. Ζερλέντη, Ἡ μητρόπολις Ἀμυκλῶν καὶ Τριπολιτσᾶς καὶ αἱ ἐπισκοπαὶ Πίσσης, Ἐξερῶν, Βελιγρόστιδος, Ἀθῆνα 1921, σελ. 3 - 6. — Μοράιτου, Ἱστορία Τεγέας, σελ. 230, 247, 251, 253. — Ἡρώς Κορμπέτη, Ἐγκώμιον εἰς τὸν πατριάρχην Νικόλαον Ἀ' τὸν Μουζάλωνα, Ἑλληνικά 7 (1934), σελ. 322 σημ. 2. — Τ. Α. Γριτσοπούλου, Ἀμυκλῶν ἐπισκοπή, ΘΗΕ 2 (1963), στ. 397 - 398. — Ὁρλάδου, Μνημεῖα Τεγέας, σελ. 132 - 133. — Θ. Ν. Ζήση, Ὁ πατριάρχης Νικόλαος Ἀ' Μουζάλων (Παράρτημα: Μουζάλωνος, Περὶ τῆς ἐκπορεύσεως τοῦ Ἁγίου Πνεύματος), Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρίδα Θεολογικῆς Σχολῆς Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης 23 (1978) σελ. 237. — Darrouzès, *Notitiae episcopatum*, σελ. 326 (Notitia 10), 362 (Notitia 13).

2. Ζερλέντη, ὅ.π., σελ. 22 - 23. — Τ. Α. Γριτσοπούλου, Μαντινείας καὶ Κυνουρίας μητρόπολις, ΘΗΕ 8 (1966), στ. 599. — Τοῦ Ἰδίου, Ἡ κατὰ τὴν Κυνουρίαν μονὴ τῆς Λουκοῦς, Πελοποννησιακά 6 (1968), σελ. 131 - 132. Σημείωμα βιβλιογράφου τοῦ 1372 φανερώνει ὅτι ἡ ἐπισκοπὴ Πίσσης ὑπάρχει ἀκόμη τότε· βλ. Ν. Α. Βέη, Μνεῖαι τοῦ Ἀστρους κατὰ τοὺς μέσους αἰῶνας καὶ τὰ παρ' αὐτὸ κάστρα. Τὸ τοπωνυμικὸν «Ἀρεῖα», BZ 17 (1908), σελ. 94.

3. Χρονικὸν τοῦ Μορέως, στ. 1586 - 1594, 2080 - 2088, 2628 - 2630, 2763 - 2766, 2835. — Βοn, *Morée*, σελ. 58 - 59.

4. Βοn, *Morée*, σελ. 59 - 68. — Χρύσας Α. Μαλτέζου, Ἡ ἡγεμονία τῆς Ἀχαΐας, Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ ἔθνους, τόμ. Θ', Ἐκδοτικὴ Ἀθηνῶν, 1979, σελ. 248.

5. Χρονικὸν τοῦ Μορέως, στ. 1830 - 1840, 1903 - 1967. — Cronaca di Morea, σελ. 427, 428. — Libro de los fechos, § 115 - 133. — Livre de la conquête, § 118 - 128. — Βοn, *Morée*, σελ. 102 - 115. — Μαλτέζου, ὅ.π., σελ. 250.

6. Χρονικὸν τοῦ Μορέως, στ. 1912 - 1916. — Cronaca di Morea, σελ. 428. — Libro de los fechos, § 117. — Livre de la conquête, § 128. — Βοn, *Morée*, σελ. 104, 393 - 395.

περιλάμβανε τὸ μεγαλύτερο μέρος τῶν Σκορτῶν μὲ κυριότερο κάστρο τὴν Καρύταινα, ποὺ ὑπῆρχε πιθανότατα καὶ πρὶν ἀπὸ τὴ φραγκικὴ κατάκτηση. Εἶχε 22 φέουδα καὶ παραχωρήθηκε στὸν Οὔγο de Briel¹. Ἡ τρίτη βαρονία, τῆς Βελίγοςτης, μὲ 4 φέουδα περιῆλθε στὸν Ματθαῖο de Mons² καὶ ἡ τέταρτη, τοῦ Νικλίου, μὲ 6 φέουδα, στὸν Γουλιέλμο de Morlay³. Ἡ Βελίγοςτη καὶ τὸ Νίκλι ἀναφέρονται στὸ Χρονικὸ τοῦ Μορέως ὡς *χωρὲς προεστές εἰς ὅλον τὸν Μορέαν*⁴. ὁ Βιλλεαρδουίνος ἀναγκάστηκε νὰ τίς πολιορκήσῃ γιὰ νὰ παραδοθοῦν⁵.

Οἱ Φράγκοι ἐγκατέστησαν λατίνους ἱεράρχες στὶς ἐπισκοπὲς τῶν πόλεων τίς ὁποῖες κατέλαβαν. Ἔτσι, στὴν ἐπισκοπὴ Ἀμυκλῶν, ποὺ ὑπαγόταν στὴ λατινικὴ ἀρχιεπισκοπὴ Πατρῶν, τὸν ὀρθόδοξο ἐπίσκοπο διαδέχθηκε ὁ λατίνος Ἰμβέρτος, στὸν ὁποῖο παραχωρήθηκαν 4 φέουδα. Τὸ 1209, ἀντικαταστάθηκε παράνομα ἀπὸ τὸν Γιλβέρτο, πρῶν ἡγούμενο στὴ μονὴ τοῦ Ἀγίου Πέτρου στὸ Flavigny en Auxois⁶.

Μετὰ τὴ συνοπτικὴ ἐπισκόπηση τῆς ἱστορίας τῆς Ἀρκαδίας στὴν περίοδο 395 - 1209, ἀκολουθεῖ ἡ ἀναγραφὴ τῶν πληροφοριῶν ποὺ ἔχουν συγκεντρωθεῖ γιὰ τοὺς οἰκισμοὺς καὶ τὰ μνημεῖα. Τὴν ἔλλειψη εἰδήσεων ἀπὸ φιλολογικὲς

1. Χρονικὸν τοῦ Μορέως, στ. 1917 - 1924. — Cronaca di Morea, σελ. 428. — Libro de los fechos, § 118. — Livre de la conquête, § 128. — Bon, *Morée*, σελ. 105, 367.

2. Χρονικὸν τοῦ Μορέως, στ. 1929 - 1932. — Cronaca di Morea, σελ. 428. — Livre de la conquête, § 128. — Ζερλέντη, ὁ.π., σελ. 24. — Ἀλεξοπούλου, *Μεσαιωνικαὶ πόλεις*, σελ. 186 - 188. — Bon, *Morée*, σελ. 110 - 111, 518 - 519.

3. Χρονικὸν τοῦ Μορέως, στ. 1933 - 1934. — Cronaca di Morea, σελ. 428. — Livre de la conquête, § 128. — Bon, *Morée*, σελ. 111 - 112, 522 - 523. — Ὀρλάνδου, *Μνημεῖα Τεγέας*, σελ. 133.

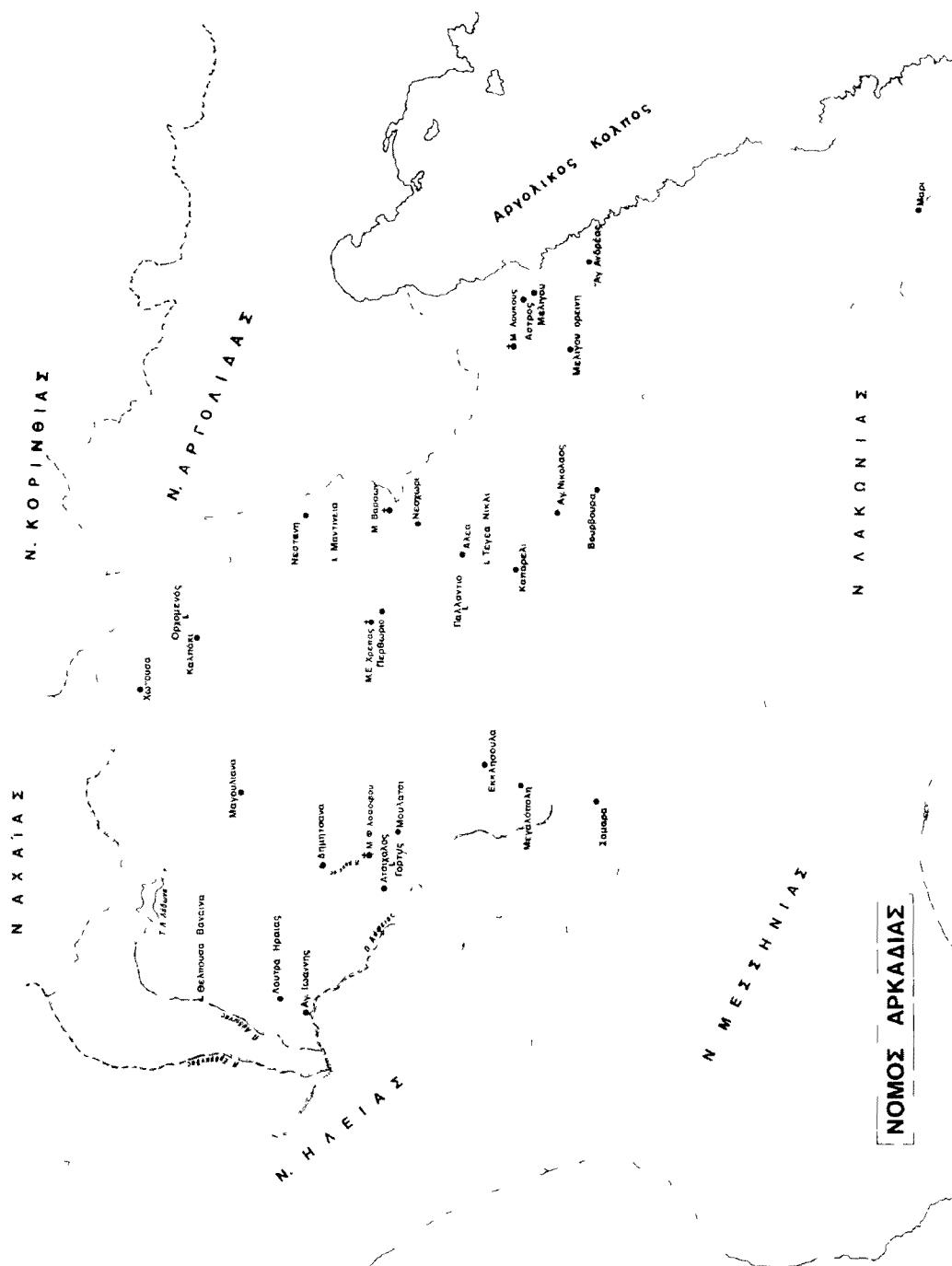
4. Χρονικὸν τοῦ Μορέως, στ. 1753.

5. Γιὰ τὴν κατάληψιν τῆς Βελίγοςτης βλ. Χρονικὸν τοῦ Μορέως, στ. 2022 - 2026. Πρβλ. Π. Βελισσαρίου, *Τοπογραφικὰ Βελιγόστιδος*, ΕΕΒΣ 45 (1981 - 82), σελ. 239 - 252. Τὴν πολιορκίαν καὶ ἄλωσιν τοῦ Νικλίου παραδίδουν ἡ ἐλληνικὴ παραλλαγή τοῦ Χρονικοῦ τοῦ Μορέως (ὁ.π., στ. 2027 - 2050) καὶ ἡ ἰταλικὴ (ὁ.π., σελ. 429 - 430). — Κραμάνου, *Ἀρκαδικά*, σελ. 83 - 84. — Μοραίτου, *Ἱστορία Τεγέας*, σελ. 259 - 261. — Ἀλεξοπούλου, *Μεσαιωνικαὶ πόλεις*, σελ. 81 - 83. — Bon, *Morée*, σελ. 522 - 523. — Ὀρλάνδου, *Μνημεῖα Τεγέας*, σελ. 133 - 134.

6. Χρονικὸν τοῦ Μορέως, στ. 1960 - 1961. — Cronaca di Morea, σελ. 429. — Libro de los fechos, § 130. — Livre de la conquête, § 128. — Ζερλέντη, ὁ.π., σελ. 6. — Δ. Α. Ζακυθινόυ, *Ὁ ἀρχιεπίσκοπος Ἀντελμος καὶ τὰ πρῶτα ἔτη τῆς λατινικῆς ἐκκλησίας Πατρῶν*, ΕΕΒΣ 10 (1933), σελ. 405, 407 - 408. — Bon, *Morée*, σελ. 70 σημ. 5, 93, 497, 523. — Ὀρλάνδου, *Μνημεῖα Τεγέας*, σελ. 135. Στὴν ἐλληνικὴ καὶ ἰταλικὴ παραλλαγή τοῦ Χρονικοῦ τοῦ Μορέως ἀναφέρεται ἔδρυση λατινικῆς ἐπισκοπῆς καὶ στὴ Βελίγοςτη. Στὴ γαλλικὴ μαρτυρεῖται ὑπαρξὴ κοινοῦ ἐπισκόπου καὶ γιὰ τίς δύο πόλεις (ὁ.π., § 128) ἐνῶ στὴν ἀραγωνικὴ μόνο τοῦ ἐπισκόπου Ἀμυκλίου (ὁ.π., § 130). Βλ. Ζερλέντη, ὁ.π., σελ. 24. — Bon, *Morée*, σελ. 98.

πηγές αναπληρώνουν τὰ εὐρήματα τῶν ἀνασκαφῶν, στὰ ὅποια σὲ μεγάλο βαθμὸ στηρίζεται ἡ προσπάθεια σύνθεσης τῆς ἱστορικῆς γεωγραφίας τῆς περιοχῆς¹. Στὴν καταγραφή τῶν θέσεων, τῶν μνημείων καὶ τῶν ἀρχαιολογικῶν εὐρημάτων τὰ τοπωνύμια καταχωρίζονται κατὰ ἀλφαβητικὴ σειρά. Καταγράφονται πρῶτα οἱ ἱστορικὲς πληροφορίες γιὰ τὸν κάθε τόπο καὶ μετὰ οἱ εἰδήσεις γιὰ τὰ μνημεῖα καὶ εὐρήματα (στὰ ὅποια περιλήφθηκαν καὶ ὅσα στὶς ἀρχαιολογικὲς ἀναφορὲς σημειώνονται μὲ τὸ γενικὸ ὄρο «βυζαντινά»). Ἀπὸ τὴ μελέτη τῶν ἀρχαιολογικῶν τεκμηρίων διαπιστώνεται ὅτι οἱ γνωστὲς ἀρχαῖες πόλεις ἐξακολουθοῦν νὰ ὑπάρχουν καὶ κατὰ τὴν παλαιοχριστιανικὴ περίοδο, ἐξαφανίζονται ὅμως μετὰ ἀπὸ τὶς σλαβικὲς ἐπιδρομές, μὲ ἐξαίρεση τὸν Ὁρχομενόν, τὸ Παλλάντιο καὶ τὴν Τεγέα, ὅπου σώζονται μνημεῖα καὶ εὐρήματα καὶ τῆς μεσοβυζαντινῆς ἐποχῆς. Ὡς πρὸς τὴ γεωγραφικὴ κατανομὴ τῶν θέσεων, πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι οἱ περισσότερες ἐπισημαίνονται στὶς ἐπαρχίαι Μαντινείας καὶ Γορτυνίας ἐνῶ οἱ λιγότερες στὴν ἐπαρχία Μεγαλόπολης.

1. Τὰ στοιχεῖα συγκεντρώθηκαν ἀπὸ τὶς δημοσιευμένες ἀρχαιολογικὲς ἀναφορὲς, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ ἀνέκδοτο ὕλικὸ πού εἶχε τὴν καλοσύνη νὰ θέσει στὴ διάθεσή μου ὁ κ. Θ. Σπυρόπουλος, ἐπίκουρος καθηγητῆς καὶ Ἔφορος Ἀρχαιοτήτων στὴν Ε' Ἐφορεία Κλασικῶν Ἀρχαιοτήτων Σπάρτης. Ὁ ἴδιος μοῦ παραχώρησε ἐπίσης τὸ σχεδιάγραμμα καὶ τὶς φωτογραφίες ἀπὸ τὴν ἀνασκαφὴ τῆς Χωτούσας πού δημοσιεύονται ἐδῶ. Τὸν εὐχαριστῶ θερμότατα.

“Α γ ι ο ς Ἀ ν δ ρ έ α ς Κυνουρίας

Μνημεῖα. Δοκιμαστική ἀνασκαφή ἔγινε στὴν παραλία τοῦ Ἀγίου Ἀνδρέα, στὸ λόφο «Νησί», ὅπου ὑπάρχουν ἑλληνιστικὰ ἐρείπια. Ἐρευνήθηκαν ἡ ΒΔ καὶ ἡ Δ πλευρὰ τοῦ λόφου, ὅπου διαπιστώθηκε ἐπίχωση ὕστερων ρωμαϊκῶν χρόνων. Ἡ συμπληρωματικὴ ὁχύρωση τοῦ λιμανιοῦ τοποθετεῖται σὲ βυζαντινοὺς χρόνους. Τῆς ἴδιας ἐποχῆς εἶναι καὶ ἡ ἐπισκευὴ τῶν δύο νότιων πύργων τῶν τειχῶν, στὴν κορυφὴ τοῦ λόφου.

Κ α ρ ά γ ι ω ρ γ α, ΑΔ 18 (1963), Β1, 89. — D a u x, BCH 87 (1963), 759. — Π α υ - σ α ν ί ο υ, *Κορινθιακά*, 302 - 303 σημ. 1.

“Α γ ι ο ς Ἰ ω ά ν ν η ς Γορτυνίας

Ἱστορία. Τὸ χωριὸ εἶναι κτισμένο στὰ ἐρείπια τῆς ἀρχαίας Ἡραίας, ποὺ καταστράφηκε στὸ τέλος τοῦ ἀρχαίου κόσμου.

Π α υ σ α ν ί ο υ, VIII, 26, 1 - 2. — Ἀ λ. Φ ι λ α δ ε λ φ έ ω ς, Ἀνασκαφαὶ Ἡραίας, ΑΔ 14 (1931 - 32), 57.

Μνημεῖα. Θέση Παληοεκκλησιά. Ἀνασκάφηκαν παχεῖς τοῖχοι ποὺ ἀνῆκαν πιθανῶς σὲ ρωμαϊκὸ ἢ βυζαντινὸ κτήριο μεγάλων διαστάσεων, τελείως ὅμως καταστραμμένο. Ἐντοπίστηκαν καὶ πολλοὶ χριστιανικοὶ τάφοι.

Φ ι λ α δ ε λ φ έ ω ς, ὁ.π., 58.

Στὸν ἀγρὸ τῶν ἀδελφῶν Σπηλιοπούλου ἀποκαλύφθηκε ἐπίμηκες κτήριο ποὺ χωριζόταν μὲ ἐγκάρσιους τοίχους σὲ 4 αἵθουσες. Ἀνάμεσα στὰ χώματα βρέθηκαν θραύσματα ἀρχαίων ἀγγείων καὶ πολὺ φθαρμένα ρωμαϊκὰ καὶ βυζαντινὰ νομίσματα.

Φ ι λ α δ ε λ φ έ ω ς, ὁ.π., 60 - 61.

Νοτιοδυτικὰ τοῦ χωριοῦ Ἀγ. Ἰωάννης, στὴ θέση Κοκορᾶ (ἀρχαῖες Μελαινέες;) ἔχουν ἐπισημανθεῖ ἀπὸ παλαιὰ λείψανα ρωμαϊκοῦ λουτροῦ. Σύμφωνα μὲ τὴ «Γαλλικὴ Ἐπιστημονικὴ Ἀποστολὴ τοῦ Μορέως» στὴ θέση τοῦ λουτροῦ ιδρύθηκε ἀργότερα χριστιανικὸς ναός.

W. M. L e a k e, *Peloponnesiaca*, Λονδίνο 1846, 231 - 232. — Φ ι λ α δ ε λ φ έ ω ς, ὁ.π., 70. — Π α υ σ α ν ί ο υ, Ἀρκαδικά, 289 - 290 σημ. 1.

“Α γ ι ο ς Ν ι κ ό λ α ο ς (πρ. Καστρί) Κυνουρίας

Εὑρήματα. «Θησαυρὸς» ἀπὸ 88 χάλκινα νομίσματα: Ἰουστινιανοῦ Α' (539/40), Ἰουστίνου Β' (565/6 καὶ 575/6) καὶ 84 μικρὲς ὑποδιαίρέσεις (minimi)

τοῦ 5ου καὶ 6ου αἰ. μ.Χ. προερχόμενα ἀπὸ τὸ χωριὸ "Ἅγιος Νικόλαος παραδόθηκαν τὸ 1935 στὸ Νομισματικὸ Μουσεῖο.

Ἄ β ρ α μ έ α, *Νομισματικοὶ «θησαυροί»*, 64 ἀρ. 27.

Ἄ σ τ ρ ο ς Κυνουρίας

Ἱστορία. Λείψανα ἀρχαίου οἰκισμοῦ, τὸν ὁποῖον οἱ ἀρχαιολόγοι ταυτίζουν μὲ τὴν ἀρχαία πόλη Εὐα, σώζονται στὴ θέσῃ τῆς μονῆς Λουκοῦς, 4 χλμ. ΒΔ ἀπὸ τὸ Ἄστρος. Στὸν ἴδιο χῶρο τὸ 2ο μ.Χ. αἰ. ὁ Ἡρώδης Ἀττικὸς ἐκτίσσε βίλλα. Στὸν 5ο μ.Χ. αἰ. ἀνήκει παλαιοχριστιανικὴ βασιλική, τῆς ὁποίας μέλη σώζονται στὸ χῶρο τῆς μονῆς.

Leake, *Travels*, Β', 486 - 492. — Κ. Α. Ρωμαιοῦ, *Ἐπιγραφαὶ ἐκ Κυνουρίας*, Ἀθηνᾶ 18 (1906), 438 - 454. — *Θυρεᾶτις Γῆ*, 139 - 155, 483 - 487 (ἄρθρα Π. Φάκλαρη καὶ Σέμνης Καρούζου). — Σέμνης Καρούζου, *Die Antiken vom Kloster Luku in der Thyreatis*, *Römische Mitteilungen* 76 (1969), 253 - 265.

Μνημεῖα. Μονὴ Λουκοῦς. Ἀρχιτεκτονικὰ λείψανα παλαιοχριστιανικῶν χρόνων ποὺ σώζονται εἴτε ἐντοιχισμένα στὴν Ν πλευρὰ τοῦ καθολικοῦ τῆς μονῆς εἴτε στὸ προαύλιο ἐπιτρέπουν τὴν ὑπόθεσιν ὅτι στὴ θέσῃ τοῦ σημερινοῦ ναοῦ ὑπῆρχε παλαιοχριστιανικὴ βασιλική, πιθανῶς τοῦ 5ου αἰ. Οἱ Sodini, Πάλλας καὶ Spiro δὲν θεωροῦν ἀπίθανο νὰ εἶναι παλαιοχριστιανικὸ ἓνα τμήμα ψηφιδωτοῦ δαπέδου ποὺ διακρινόταν στὴ ΝΔ γωνία τῆς Ν πλευρᾶς τοῦ ναοῦ. Τὸ 1924, ὁ Ὁρλάνδος χρονολόγησε τὸ καθολικὸ τῆς μονῆς Λουκοῦς — ἀφιερωμένο στὴ Μεταμόρφωση τοῦ Σωτῆρος — στὸν 12ο - 13ο αἰ. Ἀπὸ τότε ὅλοι οἱ μελετητὲς τῆς ἱστορίας τῆς μονῆς δέχονταν ὅτι ὁ ναὸς εἶναι βυζαντινὸ κτίσμα. Ὅπως ὁμως ἀπέδειξαν νεώτερες ἐρευνες τόσο τοῦ Μ. Χατζηδάκη ὅσο καὶ τοῦ Χ. Μπούρα βέβαιον εἶναι ὅτι τὸ καθολικὸ τῆς μονῆς ἀνήκει στοὺς μεταβυζαντινοὺς ναοὺς κατὰ μίμησιν βυζαντινῶν προτύπων.

Ὁρλάνδου, *Ἡ μονὴ Λουκοῦς*, HME 1924, 419 - 433. — Bon, *Péloponnèse*, 7 σημ. 7, 146 - 147, 149. — Ζακυθηνοῦ, *Brèche*, 326. — Τ. Α. Γριτσοπούλου, *Ἡ κατὰ τὴν Κυνουρίαν μονὴ τῆς Λουκοῦς*, *Πελοποννησιακὰ* 6 (1963 - 68), 129 - 190. — J. - P. Sodini, *Mosaïques paléochrétiennes de Grèce: Compléments*, BCH 95 (1974), 581 - 582. — Ζακυθηνοῦ, *Despotat*, Β', 303. — Κοκκίνη, *Μοναστήρια*, 93. — Πάλλας, *Monuments*, 180 ἀρ. 88. — Spiro, *Corpus*, 149. — Ἀντωνάκτου - Μαύρου, *Μονὲς Ἀρκαδίας*, 287 - 299. — *Θυρεᾶτις Γῆ*, 230 - 239 (ἄρθρο Κ. Χασαπογιάννη). — Ν. Φλόδα, *Θυρεατικά*, Α', Ἀθήνα 1982, 132, 136 - 142. Γιὰ τὴ χρονολόγησιν τοῦ καθολικοῦ στοὺς μεταβυζαντινοὺς χρόνους βλ. Σέμνης Καρούζου, *ἔ.π.*, 257 - 258 σημ. 11. — Χ. Μπούρα, *Ἡ ἐκκλησιαστικὴ ἀρχιτεκτονικὴ στὴν Ἑλλάδα μετὰ τὴν Ἀλωση (1453 - 1821)*, Ἀρχιτεκτονικὰ Θέματα 3 (1969), 166. — Μ. Χατζηδάκη, *Ἡ μεταβυζαντινὴ τέχνη (1453 - 1700) καὶ ἡ ἀκτινοβολία της*, Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους, τόμ. Ι, Ἐκδοτικὴ Ἀθηνῶν 1974, 418.

Ἀτσίχολος Γορτυνίας

Μνημεῖα. Ναὸς Ἀγίου Ἀνδρέου, στὰ ἐρείπια τῆς ἀρχαίας Γόρτυνος, κοντὰ στὴ μεσαιωνικὴ γέφυρα τοῦ Λουσίου, τρία τέταρτα τῆς ὥρας ἀπὸ τὸ χωριὸ Ἀτσίχολος. Εἶναι μονόκλιτη βασιλικὴ μὲ τροῦλο καὶ ἔχει ἰδρυθεῖ ἐπάνω σὲ ἀρχαῖο ἱερό. Μέλη τοῦ ἀρχαίου ἱεροῦ εἶναι ἐντοιχισμένα στὸ ναό, ἐνῶ τμῆμα τοῦ στυλοβάτη του σχηματίζει τὸ ἱερό βῆμα. Ἀνάμεσα στὸν ἀρχαῖο καὶ τὸ χριστιανικὸ ναὸ παρεμβάλλεται ρωμαϊκὸ κτίσμα· τμῆμα τῆς ἀψίδας καὶ τῆς τοιχοποιίας του διακρίνεται στὴ Δ ἐσωτερικὴ πλευρὰ τοῦ ναοῦ. Ἐξωτερικὰ ὁ ναὸς στεγάζεται μὲ δικλινὴ στέγη καὶ ὁ τροῦλος του εἶναι ἐλλειψοειδής. Χρονολογεῖται ἀπὸ τὸ Μουτσόπουλο στὸ 12ο αἰ., ἐνῶ ὁ Ζάχος τὸν θεωρεῖ μεταβυζαντινόν. Φέρει ἔχνη τοιχογραφιῶν σὲ δύο ἐπάλληλα στρώματα.

Ζάχου, *Μεσαιωνικὰ μνημεῖα*, 69. — Μουτσόπουλου, *Ἀρχιτεκτονική*, 148 - 154· πρβλ. βιβλιοκρισίᾳ Α. Ξυγγόπουλου, *Πελοποννησιακὰ* 2 (1957), 448 καὶ 3 - 4 (1958 - 59), 419 - 420.

Βάναινα - Θέλπουσα Γορτυνίας

Ἱστορία. Ἡ ὀνομασία Βάναινα ἀντικατέστησε στοὺς μέσους χρόνους τὸ ὄνομα τῆς ἀρχαίας πόλης Θέλπουσας, ὅπου βρέθηκε ἀπόσπασμα τοῦ Διοκλητιάνειου ἀγορανομικοῦ κώδικα. Ἡ πόλη μνημονεύεται στὸ Συνέκδημο τοῦ Ἱεροκλέους καὶ ἀργότερα στὸν κατὰλογο τῶν πόλεων ποὺ περιλαμβάνονται στὸν Paris. gr. 1555A. Στὴν περιοχὴ τῆς βρίσκονται τὰ ἐρείπια δύο παλαιοχριστιανικῶν(;) βασιλικῶν.

Παυσανίου, VIII, 25. — Συνέκδημος Ἱεροκλέους 647₆ (Honigmann). — Leake, *Travels*, B', 98. — Παπανδρέου, *Ἀζανιάς*, 30. — Κανδηλώρου, *Γορτυνία*, 36. — Μουτσόπουλου, *Ἀρχιτεκτονική*, 6, 9. — Α. Πετρονότη, *Νέο ἀπόσπασμα τοῦ Διοκλητιάνειου ἀγορανομικοῦ κώδικα ἀπὸ τῆς Θέλπουσας τῆς Ἀρκαδίας*, *Ἑλληνικά* 26 (1973), 255 - 270. — Ζακυθηνοῦ, *Despotat*, B', 148.

Μνημεῖα. Ἐρείπια παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς τοῦ Ἀγίου Ἰωάννου σώζονται κοντὰ στὴ γέφυρα τοῦ Λάδωνα καὶ δεξιὰ τοῦ ποταμοῦ (θέση Τουμπίτσι), σὲ χαμηλὸ λόφο. Ἦταν κτισμένη ἐπάνω σὲ ἀρχαῖο ἱερό, πιθανῶς τοῦ Ἀσκληπιοῦ. Ὁ ναὸς ἦταν ὀρθογώνιος μὲ ἀψίδα, στὴ Β πλευρὰ τῆς ὁποίας παρατηρήθηκε τμῆμα συνθρόνου. Τὸ ἐσωτερικὸ τῆς βασιλικῆς καλύπτει τεράστια δρύς. Γλυπτὰ μέλη μεταξὺ τῶν ὁποίων ἓνα ὑπέρθυρο, εἶναι ἐντοιχισμένα σὲ διάφορα σημεῖα. Χρονολογεῖται ἀπὸ τὸν Μουτσόπουλο στὸν 5ο ἢ 6ο αἰ. μ.Χ. Ἀντίθετα, ὁ Ξυγγόπουλος θεωρεῖ ὅτι τὰ στοιχεῖα ποὺ διαθέτουμε καὶ γιὰ τὶς δύο ἐκκλησίες δὲν εἶναι ἐπαρκῆ γιὰ νὰ ὀριστεῖ ὁ ἀρχιτεκτονικὸς τύπος τους καὶ νὰ χρονολογηθοῦν μὲ ἀσφάλεια.

Leake, *Travels*, Β', 98 - 99. — Παπανδρέου, 'Αζανιάς, 30. — Meyer, *Peloponnesische Wanderungen*, 87. — Μουτσοπούλου, 'Αρχιτεκτονική, 6 - 13, 15 - 19· πρβλ. βιβλιοκρισία Α. Ευγγούλου, Πελοποννησιακά 2 (1957), 446 - 447. — Ζακυθινόυ, *Brèche*, 326. — Γριτσοπούλου, *Τριπολιτσά*, Α', 75. — Πετρονώτη, 'Αρχιτεκτονικά μνημεία, 31.

Ένα χιλιόμετρο βόρεια από τὸν "Άγιο Ἰωάννη βρίσκεται ὁ ναὸς τῆς Παναγίας τῆς Βάναινας (μονόκλιτης βασιλικῆς με ἡμικυκλική ἀψίδα), κτισμένος στὰ θεμέλια παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς. Ὁ ναὸς καταλαμβάνει τμήμα τοῦ εἰκονοστασίου καὶ τῆς ἀψίδας (σφηνωμένης στὸ βράχο) τῆς βασιλικῆς. Ἡ ἀψίδα τῆς βασιλικῆς χρονολογεῖται ἀπὸ τὸν Μουτσόπουλο στὸν 5ο ἢ 6ο αἰ.

Meyer, *Peloponnesische Wanderungen*. 87. — Μουτσοπούλου, 'Αρχιτεκτονική, 13 - 14, 19· πρβλ. βιβλιοκρισία Ευγγούλου, Πελοποννησιακά 2 (1957), 446 - 447. — Γριτσοπούλου, *Τριπολιτσά*, Α', 75. — Πετρονώτη, 'Αρχιτεκτονικά μνημεία, 31.

Βούρβουρα Κυνουρίας

Ἱστορία. Τὸ ὄνομα τοῦ χωριοῦ Βούρβουρα, στὴ ΒΔ Κυνουρία καὶ οἱ πρῶτοι οἰκιστὲς του συνδέονται πιθανότατα μετὰ τὴ μετοίκηση πληθυσμοῦ ἀπὸ τὴ Χαλκιδικὴ στὴν Πελοπόννησο. Σὲ πλαστὸ χρυσόβουλλο τοῦ αὐτοκράτορα Ἰωάννου ΣΤ' Παλαιολόγου τοῦ 1344 μνημονεύεται ὅτι ὁ πρὸ ἡμῶν βασιλεύσας κύριος Ἀλέξιος ὁ Κομνηνὸς ἐμετοίκησε τὰ χωρία ἀπὸ τοῦ ἁγίου Ὁρους εἰς τὴν Πελοπόννησον. Εἶναι γνωστὸ ὅτι στὴ Σιθωνία ὑπάρχει χωριὸ καὶ λιμάνι τῆς Βουρβουροῦς. Ἰσως, λοιπόν, κάτοικοι τοῦ χωριοῦ αὐτοῦ νὰ ἐγκαταστάθηκαν στὴν Πελοπόννησο, στὸ χωριὸ ποὺ τὴν ἔχει ἐρειπωθεῖ καὶ βρισκόταν κοντὰ στὸ ναὸ τοῦ Ἁγίου Γεωργίου, ἀπὸ τὸν ὁποῖον εἶχε πάρει τὸ ὄνομα. Πράγματι, ἡ μελέτη μεγάλου ἀριθμοῦ (15) ἐρειπωμένων ἐκκλησιῶν τοῦ 11ου αἰ. ποὺ σώζονται Δ ἀπὸ τὸ σημερινὸ χωριό, ὁδηγεῖ στὸ συμπέρασμα ὅτι στὴν κοίτη τοῦ χειμάρρου Ἀλφειοῦ (σημ. Σαρανταπόταμου) ὑπῆρχε ἀξιόλογο μεσαιωνικὸ πόλισμα στὴ θέση ὅπου κατὰ τὴν ἀρχαιότητα ἦταν ἡ Φυλάκη. Τὰ πολίσματα μπορεῖ νὰ ἦταν δύο καὶ νὰ τὰ χώριζε ὁ χειμάρρος· ἐπειδὴ ὅμως δὲν ὑπάρχουν στοιχεῖα ποὺ νὰ ἐνισχύουν τὴν ὑπόθεσιν αὐτή, γίνεται δεκτὴ ἡ ὑπαρξὴ ἑνὸς μόνο πολίσματος ποὺ ἐκτεινόταν καὶ στὶς δύο ὁχθες τοῦ χειμάρρου. Ὁ οἰκισμὸς πρέπει νὰ σχηματίστηκε στὰ τέλη τοῦ 10ου - ἀρχὲς 11ου αἰ., ἢ ἀκμὴ του ὅμως πρέπει νὰ τοποθετηθεῖ μεταξὺ τῶν ἀρχῶν τοῦ 11ου καὶ τῶν μέσων τοῦ 12ου αἰ. Ὅπως μαρτυρεῖ ἐκτὸς ἀπὸ τὸ ὄνομα Φραγκοκλήσι καὶ εὔρημα φραγκικῶν ἀργυρῶν νομισμάτων τῶν ἐτῶν 1245 - 1318, ὁ οἰκισμὸς ἐξακολούθησε νὰ ὑπάρχει καὶ στὴν περίοδο τῆς Φραγκοκρα-

τίας. Πιθανότατα διατηρήθηκε και κατά την Τουρκοκρατία, δὲν φαίνεται, πάντως, νὰ ὑπάρχει μετὰ τὴν Ἐπανάσταση.

Μ. Γούδα, *Βυζαντινὰ ἔγγραφα τῆς ἐν Ἀθῶν ἱερᾶς μονῆς τοῦ Βατοπεδίου*, ΕΕΒΣ 4 (1927), 230 - 233 ἀρ. 13· πρβλ. βιβλιοκρισία Α. Σιγάλα, Ἑλληνικά 1 (1928), 424 - 425. — F. Dölger, *Chronologisches und diplomatisches zu den Urkunden des Athosklosters Vatopedi*, BZ 39 (1939), 337 - 338. — Τοῦ Ἰδίου, *Regesten*, ἀρ. 2898. — Δ. Α. Ζακυθινόυ, *Οἱ Σλάβοι ἐν Ἑλλάδι*, Ἀθήνα 1945, 92. — Κ. Α. Ρωμαιοῦ, *Μικρὰ μελετήματα*, Θεσσαλονίκη 1955, 168 - 169. — Τοῦ Ἰδίου, *Τοπογραφικὰ τῆς Φραγκοκρατίας*, Πελοποννησιακά 2 (1957), 11 - 12. — Τοῦ Ἰδίου, *Τόποι καὶ τοπωνύμια*, Πελοποννησιακά 5 (1962), 39 - 45. — Α. Ξυγγοπούλου, *Τὰ ἐρεῖπια ἐκκλησιῶν παρὰ τὸ χωρίον τοῦ Βούρβουρα*, Πελοποννησιακά 5 (1962), 156 - 160.

Μνημεῖα. Νὰὸς Ἀγίου Γεωργίου, σταυροειδὴς ἐγγεγραμμένος δικιόνιος μετροῦλο, στὴ δεξιὰ ὄχθη τοῦ Ἀλφειοῦ. Τοποθετεῖται χρονολογικὰ πιθανότατα στὸν 11ο αἰ. Ἀπὸ τὸν παλαιὸ νὰὸ δὲν διακρίνονται ἔχνη πᾶνω ἀπὸ τὸ ἔδαφος. Πρὶν ἀπὸ μερικὰ χρόνια σώζονταν ἀρκετὰ λείψανά του. Ἀνάγλυφα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη φυλάσσονται στὴν ἀρχαιολογικὴ συλλογὴ τοῦ χωριοῦ. Ὁ Ἀγιος Γεώργιος ἦταν ἡ σημαντικότερη ἐκκλησίᾳ τοῦ πολισματος, δὲν ἀποκλείεται μάλιστα νὰ ἔδωκε τὸ ὄνομά της στὸ κάστρο τοῦ Τούρνου (ἄποψη Ρωμαίου) ἢ ἀκόμη καὶ στὸν οἰκισμό, πρὶν ἀπὸ τὴν κάθοδο τῶν μελῶν τῆς οἰκογένειας τοῦ Βούρβουρα ἀπὸ τὴ Χαλκιδικὴ (ἄποψη Ξυγγοπούλου). Στὴ θέση του σήμερα ὑπάρχει σύγχρονος νὰὸς.

Κ. Α. Ρωμαιοῦ, *Ἑρευνητικὴ περιοδεία εἰς Κυρουργίαν*, ΠΑΕ 1950, 239. — Τοῦ Ἰδίου, *Τοπογραφικά*, ὁ.π., 11. — Ξυγγοπούλου, *Ἐρεῖπια ἐκκλησιῶν*, ὁ.π., 146 - 147, 320 - 321.

Φραγκοκλήσι. Στενὴ ἐπιμήκης αἰθουσα με ἡμικυκλικὴ ἐσωτερικὰ καὶ ἐξωτερικὰ ἀψίδα βρίσκεται στὴ δεξιὰ ὄχθη τοῦ χειμάρρου, κοντὰ στὸν Ἀγιο Γεώργιο. Οἱ τοῖχοι τοῦ ναῖσκου σώζονται σὲ ἀρκετὸ ὕψος καὶ τὸ μεγάλο πάχος τους ἐπιτρέπει τὴν ὑπόθεση ὅτι πρόκειται γιὰ ἀπλὴ μονόκλιτη καμαροσκέπαστη βασιλική. Χρονολογικοὶ προσδιορισμοὶ τοῦ κτίσματος ἀπὸ τὸν ἀρχιτεκτονικὸ του τύπο καὶ τὴν τοιχοδομίαν δὲν εἶναι δυνατός. Ἡ ὑπαρξὴ, ὅμως, στὴν περιοχὴ νὰων καὶ ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν ποὺ χρονολογοῦνται στὸν 11ο καὶ 12ο αἰ. ἀποτελεῖ πιθανὴ ἔνδειξη ὅτι καὶ τὸ Φραγκοκλήσι θὰ μπορούσε νὰ ἀνήκει στὴν ἴδια περίοδο. Δὲν εἶναι γνωστὸ ἂν ἡ ὀνομασίᾳ του, Φραγκοκλήσι ἢ Φραγκοκλησιά, σχετίζεται μετὰ τὴ χρῆση τοῦ ἀπὸ τοὺς Φράγκους κατακτητῆς. Πάντως, στὰ ἐρεῖπια τοῦ ναῖσκου καὶ δυτικὰ του, βρέθηκε, τὸ 1900, πῆλινο ἀγγεῖο μετὰ 700 περίπου τορνέσια (1245 - 1318). Τὰ 555 ἀπ' αὐτὰ κατατέθηκαν ἀργότερα στὸ Νομισματικὸ Μουσεῖο.

Ι. Ν. Σβορώνου, *Ἐκθεσις περὶ τοῦ Ἑθνικοῦ Νομισματικοῦ Μουσείου*, JIAN 8 (1905), 255. — Ρωμαιοῦ, *Τοπογραφικά*, ὁ.π., 12. — Ξυγγοπούλου, *Ἐρεῖπια ἐκκλησιῶν*, ὁ.π., 149 - 150, 158 - 159. — Βον, *Morée*, 514.

Ἁγίος Βασίλειος, μικρὸς ἐρειπωμένος ναὸς πολὺ κοντὰ στὸ Φραγκοκλήσι. μὲ τὸ ὅποιο μοιάζει τυπολογικά. Εἶναι δηλαδή μικρὴ ἐπιμήκης μονόκλιτη βασιλική μὲ ἡμικυκλικὴ ἐσωτερικὰ καὶ ἐξωτερικὰ ἀψίδα. Ἡ ΒΔ γωνία καὶ μέρος τῆς νότιας πλευρᾶς δὲν σώζονται. Χρονολογικὰ πρέπει νὰ εἶναι σύγχρονος μὲ τὸ Φραγκοκλήσι.

Ξυγγοπούλου, *Ἐρείπια ἐκκλησιῶν*, ὁ.π., 150.

Ἀσκηταριό. Σπήλαιο, μὲ κατεύθυνση ἀπὸ ΝΔ πρὸς ΒΑ στὴν ἀριστερὴ ὄχθη τοῦ χειμάρρου, στὴ θέση Παλιόρογγο. Στὴ ΒΑ πλευρὰ ἔχει λαξευτεῖ στὸ βράχο μικρὴ ἡμικυκλικὴ ἐσοχή, ποὺ πιθανῶς χρησίμευε ὡς Ἀγία Τράπεζα. Στὸν τοῖχο, μεταξὺ τῆς Ἀγίας Τράπεζας καὶ τῆς ΝΔ ἁκρῆς, σώζονται τοιχογραφίες ποὺ χρονολογοῦνται στὸ ἀ' τέταρτο τοῦ 12ου αἰ. Ἐτσι, τὸ Ἀσκηταριό εἶναι τὸ τελευταῖο, κατὰ χρονολογικὴ σειρὰ, ἀπὸ τὰ σωζόμενα στὴν περιοχὴ βυζαντινὰ μνημεῖα.

Κ. Α. Ρωμαίου, *Ἀνασκαφαὶ ἐν Κυνουρία*, ΠΑΕ 1941, 65. — BCH 66 - 67 (1942 - 43), 326. — Α. Ξυγγοπούλου, *Αἱ τοιχογραφίαι τοῦ Ἀσκηταρίου παρὰ τὸ χωρίον τοῦ Βούρβουρα*, Πελοποννησιακὰ 3 - 4 (1958 - 1959), 87 - 94. — Ἀντωνιάτου - Μαύρου, *Μονές Ἀρκαδίας*, 327.

Ἐρείπια ἐκκλησίας στὴ θέση Παλιόρογγο, στὴν ἀριστερὴ ὄχθη τοῦ Ἀλφειοῦ καὶ κοντὰ στὸ Ἀσκηταριό. Ἀνῆκε στὸν τύπο τῶν δικιόνιων ναῶν μὲ τροῦλο καὶ σώζεται σὲ ὕψος σχεδὸν 1 μ. Εἶχε τρεῖς ἡμικυκλικὲς ἐσωτερικὰ καὶ ἐξωτερικὰ ἀψίδες. Ἐσωτερικά, ἡ κεντρικὴ ἀψίδα ἔχει ὑποτυπῶδες σύνθρονο καὶ κτιστὴ Ἀγία Τράπεζα, μὲ ὀγκώδεις διαστάσεις, ποὺ πιθανῶς ὀφείλονται σὲ μεταγενέστερη διαρρύθμιση. Ὁ ναὸς εἶναι ὅμοιος ἀρχιτεκτονικὰ μὲ τὸν Ἁγιο Γεώργιο καὶ ἀφοῦ ἐκεῖνος ἦταν τὸ σημαντικότερο μνημεῖο τῆς περιοχῆς εὐνόητο εἶναι ὅτι τὸν ἀντιγράφει. Ἄρα, εἶναι λίγο νεώτερος ἀπὸ τὸν Ἁγιο Γεώργιο, κτισμένος ὅμως καὶ αὐτὸς μέσα στὸν 11ο αἰ. Ἡ χρονολόγηση ἐνισχύεται ἀπὸ τὴν ὑπαρξὴ ἀνάγλυφων ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὸ ναό. Ἀπὸ αὐτὰ ἄλλα εἶναι ἐντοιχισμένα στὴ νέα ἐκκλησία τοῦ χωριοῦ (ἐπιστύλιο) καὶ ἄλλα φυλάσσονται στὴν Ἀρχαιολογικὴ Συλλογὴ. Σὲ μαρμάρινο βωμίσκο ὑπάρχει ἐπιγραφή: *Ἀλέξανδρος καὶ Ἑλπίς εὐχὴν*. Τρεῖς μαρμαρίνες ἐνεπίγραφες στῆλες μὲ πέντε ἐπιτύμβιες ἐπιγραφὰς τῶν τελευταίων ρωμαϊκῶν χρόνων φαίνεται πὼς ἦταν ἐντοιχισμένες στὸ ναό.

Κ. Α. Ρωμαίου, *Μικρὰ συμβολὴ εἰς τὴν ἀρχαίαν τοπογραφίαν*, Ἀθηνᾶ 14 (1902), 14 - 17. — Τοῦ Ἰδίου, *Ἀνασκαφαί*, ὁ.π., 65. — BCH 66 - 67 (1942 - 1943), 326. — Ρωμαίου, *Ἐρευνητικὴ περιοδεία*, ὁ.π., 238 - 239. — Ξυγγοπούλου, *Ἐρείπια ἐκκλησιῶν*, ὁ.π., 147 - 149, 155.

Καὶ στὶς δύο ὄχθες τοῦ χειμάρρου σώζονται καὶ ἄλλα ἐρειπωμένα βυζαντινὰ

ἐκκλησίδια τοῦ 11ου αἰ. μὲ λείψανα τοιχογραφιῶν (Ἀγία Ἑλένη, Ἀγία Κυριακή, Ἀγία Πνεύματα, Ἀνάληψη).

Ρωμαιοῦ, Ἀνασκαφαί, ὁ.π., 65.— BCH 66 - 67 (1942 - 43), 326. — Ρωμαιοῦ, Τοπογραφικά, ὁ.π., 11. — Ξυγγοπούλου, Ἐρείπια ἐκκλησιῶν, ὁ.π., 146, 149.

Γόρτυς ἀρχαία Γορτυνίας

Μνημεῖα. Ἡ ἔλλειψη νομισματικῶν εὐρημάτων μετὰ τὰ μέσα τοῦ 5ου αἰ. μ.Χ. μαρτυρεῖ τὴν ἐγκατάλειψη τοῦ χώρου τὴν ἐποχὴ αὐτή. Νεώτερη ἔρευνα, ὅμως, ἔφερε σὲ φῶς, δυτικὰ ἀπὸ τὴς Θέρμης, λείψανα κτηρίου βυζαντινῶν χρόνων, ποὺ ἦταν ἰδρυμένο ἐπάνω σὲ ἀρχαῖο ἱερό.

R. Martin - H. Metzger, *Gortys (Arcadie)*, BCH 64 - 65 (1940 - 41), 286. — Τῶν Ἰδιῶν, *Gortys d'Arcadie*, BCH 66 - 67 (1942 - 43), 338 - 339. — Bon, *Péloponnèse*, 17, 51. — Πετρονότη, Ἀρχιτεκτονικὰ μνημεῖα, 20, 35.

Δημητσάνα Γορτυνίας

Ἱστορία. Πρώτη μνεῖα τῆς Δημητσάνας, ἡ ὁποία βρίσκεται στὴ θέση τῆς ἀρχαίας Τεύθης, μαρτυρεῖται σὲ σιγίλλιο τοῦ πατριάρχου Πολυεύκτου, τοῦ 964 ἢ 966, τὸ ὁποῖο μᾶς εἶναι γνωστὸ ἀπὸ ἐπικυρωμένο ἀντίγραφο τοῦ πατριάρχου Κυρίλλου Α' Λουκάρεως τοῦ ἔτους 1624. Στὸ σιγίλλιο μνημονεύεται ὅτι ὁ Ἰωάννης Λαμπαρδόπουλος ἀπὸ τῆς Δημητσάνας, πρωτοασηκρήτης τοῦ αὐτοκράτορα Νικηφόρου Φωκᾶ ἱδρύσας τὴ μονὴ Φιλοσόφου, ἡ ὁποία ἀνακηρύσσεται σταυροπηγιακή. Ἐκκλησιαστικὰ ἡ Δημητσάνα ἀνῆκε τὸν 10ο αἰ. στὴν ἐπισκοπὴ Λακεδαιμονίας. Στὴν Ἑθνικὴ Βιβλιοθήκη σώζεται εὐαγγελιστάριο τοῦ 12ου αἰ. ποὺ προέρχεται ἀπὸ τὴ μονή.

Grumel, *Regestes*, 1, 225 - 226 ἀρ. 791. — MM, 5, 250 - 252. — Κανδηλώρου, *Γορτυνία*, 42 - 44. — Τ. Α. Γριτσοπούλου, Ἡ ἀρχιεπισκοπὴ Δημητσάνης καὶ Ἀλγυροκάστρου, ΕΕΒΣ 20 (1950), 209, 214 - 215. — Bon, *Péloponnèse*, 69 καὶ σημ. 4, 203 ἀρ. 62. — Τ. Α. Γριτσοπούλου, *Μονὴ Φιλοσόφου*, Ἀθήνα 1960, 65 - 103. — Ζακυθινόυ, *Despotat*, Β', 156 - 157 σημ. 10, 301 καὶ σημ. 6. — Π. Νικολόπουλου, *Τὸ ἐκ τῆς μονῆς Φιλοσόφου προερχόμενον Εὐαγγέλιον τοῦ Βλαχομανόλη* (ὑπ' ἀριθ. 163 χειρόγραφον παρὰ τῇ Ἑθνικῇ Βιβλιοθήκῃ), Πρακτικά Α' Συνεδρίου Ἀρκαδικῶν Σπουδῶν (=Ἑλλοποννησιακά 12, 1976 - 77), 233 - 243. — Χατζηνικολάου - Πάσχου, *Κατάλογος μικρογραφιῶν*, 190 - 197 ἀρ. 46.

Μνημεῖα. Μονὴ τῆς Θεοτόκου, ἐπονομαζόμενη τοῦ Φιλοσόφου. Εἶναι κτισμένη στὴ θέση Μονοπόρου, δύο ὥρες μακριὰ ἀπὸ τὴ Δημητσάνα, στὴ χαράδρα τοῦ ποταμοῦ Λουσίου καὶ 200 μ. περίπου πάνω ἀπὸ τὴν κοίτη του. Τὸ καθολικόν, τῶν μέσων τοῦ 10ου αἰ., ἔχει σχῆμα τετράγωνο καὶ ἀνήκει στὸν τύπο

τοῦ ἀπλοῦ τετράστυλου ναοῦ ἀνατολικοῦ τύπου. Ἔχει μικρὴ ἀξονικὴ ἀψίδα ποὺ ἐξέχει πρὸς τὰ ἔξω σὰν ἀντηρίδα. Ὁ ὀκτάπλευρος τροῦλος εἶναι κτισμένος με λασβετούς λίθους καὶ πλίνθους. Χρονολογεῖται με βάση τόσο τὰ μορφολογικὰ χαρακτηριστικὰ του ὅσο καὶ τὰ λείψανα τοιχογραφιῶν ποὺ σώζονται στὴν ἐσωτερικὴ πλευρὰ του στὰ τέλη τοῦ 12ου - ἀρχὲς 13ου αἰ. Ὁ ναὸς ἦταν κατὰγραφος, σήμερα ὅμως ἐλάχιστα ἔχνη διατηροῦνται σὲ δύο στρώματα. Τμῆμα ἐπιγραφῆς, καλυμένης ἀπὸ τὰ κονιάματα τοῦ δεύτερου στρώματος τῆς τοιχογράφησης ποὺ ἀποκαλύφθηκε πρόσφατα, διασώζει τὴ χρονολογία 1220. Τὰ κελλιὰ καὶ τὰ διάφορα προσκτίσματα τῆς μονῆς εἶναι σὲ ἐρειπιώδη κατὰσταση. Ἐκτὸς ἀπὸ τὸ καθολικόν, τὰ ἄλλα ἐρείπια τῶν κτισμάτων δὲν μποροῦν νὰ χρονολογηθοῦν με βεβαιότητα. Μερικὰ ὅμως ἀπὸ τὰ πλησιέστερα πρὸς αὐτὸ ἀνήκουν στὴν τελευταία βυζαντινὴ περίοδο. Τὸ 1691 ἡ μονὴ ἐγκαταλείφθηκε ἀπὸ τοὺς μοναχοὺς, οἱ ὁποῖοι ἔκτισαν νέα σὲ μικρὴ ἀπόσταση ἀπὸ τὴν παλαιά, καὶ σὲ πιὸ ὀμαλὸ ἔδαφος.

Ζάχου, *Μεσαιωνικὰ μνημεῖα*, 59 - 66.—Λ. Η. S. Megaw, *The Chronology of some Middle-Byzantine Churches*, BSA 32 (1931 - 32), 99 σημ. 1.—Βον, *Péloponnèse*, 145 - 146.—Μουτσοπούλου, *Ἀρχιτεκτονική*, 19 - 33, 169 - 183· πρβλ. βιβλιοκρισία Πάλλα, *Θεολογία* 28 (1957), 481 - 483 καὶ Ξυγοπούλου, *Πελοποννησιακὰ* 2 (1957), 447.—Γριτσοπούλου, *Μονὴ Φιλοσόφου*, ὅ.π., 11 - 14, 23 - 31.—Ν. Κ. Μουτσοπούλου, *Ἀνασκαφὴ τῆς βασιλικῆς τοῦ Ἀγίου Ἀχιλλεῖου*, *Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρίδα Πολυτεχνικῆς Σχολῆς Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης*. Τμῆμα Ἀρχιτεκτόνων 5 (1971 - 72), 310, 350 - 354.—Ζία, *ΑΔ* 29 (1973 - 74), Β2, 409 - 410.—Κοκκίνη, *Μοναστήρια*, 97 - 98.—Πετρονότη, *Ἀρχιτεκτονικὰ μνημεῖα*, 37 - 38.—Λυνάνακ-άτσο-Μαύρου, *Μονὲς Ἀρκαδίας*, 144 - 150.

Ἐκκλησιολα (πρ. Μερτζέ) Μεγαλόπολης

Μνημεῖα. Στὴ θέση Πηγάδια ἐντοπίστηκε ὀρθογώνιο κτίσμα βυζαντινῶν χρόνων. Συνεχόμενο, στὴ Β πλευρὰ του, ὑπάρχει ἄλλο μικρὸ κτίσμα ποὺ ἀπολήγει πρὸς Α σὲ κόγχη.

Κράγιωργα, *ΑΔ* 17 (1961 - 62), Β', 86 - 87.—Πετρονότη, *Μεγάλη Πόλις*, 152, 310 σημ. 660.

Καπαρέλι (σημ. Μανθυρέα) Μαντινείας

Εὑρηματα. Εὔρημα με χαλκᾶ νομίσματα τοῦ 12ου αἰ. Ἀποτελεῖται ἀπὸ 151 νομίσματα Κομνηνῶν: Ἰωάννου Β', Μανουὴλ Α', Ἀνδρονίκου Α', Ἰσαακίου Β' καὶ ἄλλα ἐφθαρμένα.

Εἰρήνης Βαρούχα-Χριστοδουλοπούλου. *Εὔρημα βυζαντινῶν νομισμάτων Πάρου*, *ΑΔ* 11 (1931 - 32), 82

Λ ο υ τ ρ ᾶ Ἑ ρ α ί α ς (πρ. Καλύβια) Γορτυνίας

Μνημεῖα. Τρίκλιτος βυζαντινὸς ναὸς τῆς Παναγίας, τοῦ τύπου τοῦ ἐγγεγραμμένου σταυροῦ, καὶ συγκεκριμένα τοῦ σύνθετου τετρακιόνιου τύπου, βρισκόταν σὲ ὕψωμα πάνω ἀπὸ τὸ χωριό. Ἡ Ἀγία Τράπεζα ἦταν ὀρθογώνιος λίθος, πιθανῶς στυλοβάτης ἀρχαίου ἱεροῦ, καὶ πατοῦσε σὲ γιγαντιαῖο πώρινο κιονόκρανο. Ἡ τοιχοδομία τοῦ ναοῦ ἀποτελεῖται ἀπὸ ισόδομους, λαξευμένους πωρόλιθους, ποὺ ἀνῆκαν κυρίως σὲ ἀρχαῖο ἱερό ποὺ ὑπῆρχε στὴν περιοχὴ, καὶ κοσμεῖται μὲ ὀδοντωταίνες ἀπὸ πωρόλιθο. Ἄγνωστος εἶναι ὁ ἀρχικὸς τρόπος στέγασης τοῦ ναοῦ. Χρονολογεῖται ἀπὸ τὸν Μουτσόπουλο στὸ 12ο - 13ο αἰ., ἐνῶ ὁ Πετρονώτης θεωρεῖ ὅτι εἶναι κτίσμα τοῦ 10ου αἰ. Καταστράφηκε τὸ 1956 ἀπὸ πυρκαϊά.

B o n, *Péloponnèse*, 147 σημ. 2. — Μ ο υ τ σ ο π ο ῦ λ ο υ, *Ἀρχιτεκτονική*, 33 - 37, 111. — Τ ο ῦ Ἰ δ ι ο υ, *Ἀνασκαφὴ τῆς βασιλικῆς τοῦ Ἀγίου Ἀχιλλείου*, *Ἐπιστημονικὴ Ἑπετηρίδα Πολυτεχνικῆς Σχολῆς Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης*. Τμῆμα Ἀρχιτεκτόνων 5 (1971 - 1972), 341. — Π ε τ ρ ο ν ῶ τ η, *Ἀρχιτεκτονικὰ μνημεῖα*, 34.

Ναὸς Ἀγίου Γεωργίου, μονόκλιτη βασιλικὴ μὲ ἡμικυκλικὴ ἀψίδα, βρίσκεται κοντὰ στὴν Παναγία. Στὴ δυτικὴ πλευρὰ πρὸς Β ὑπάρχει ἀρκοσόλιο στεγασμένο μὲ ἡμικυκλικὴ ἀψίδα. Ἡ στέγη τοῦ ναοῦ ἔχει καταπέσει, προφανῶς ὁμῶς στεγαζόταν μὲ ἡμικυκλικὸ θόλο. Ἡ τοιχοποιία εἶναι πολὺ ἐπιμελημένη κατὰ τὸν πλινθοπερίκλειστο τύπο. Ὁ ναὸς χρονολογεῖται ἀπὸ τὸν Bon στοὺς πρὶν ἀπὸ τὸν 13ο αἰ. χρόνους καὶ ἀπὸ τὸν Μουτσόπουλο στὴν παλαιολόγεια ἐποχὴ.

B o n, *Péloponnèse*, 147 σημ. 2. — Μ ο υ τ σ ο π ο ῦ λ ο υ, *Ἀρχιτεκτονική*, 120 - 121.

Μ α γ ο ῦ λ ι α ν α (πρ. Ἀργυρόκαστρο) Γορτυνίας

Μνημεῖα. Θέση Παρτόλιανα, λατομεῖο Ν. Πολυδώρου. Ἀνασκαφὴ ἔφερε σὲ φῶς κεραμοσκεπὴ τάφο χριστιανικῶν χρόνων καὶ λύχνο παλαιοχριστιανικῆς ἐποχῆς, προερχόμενο ἀπὸ τάφο ποὺ τὸν κατέστρεψαν ἐργάτες τοῦ λατομεῖου.

Χ ρ ῆ σ τ ο υ, ΛΔ 20 (1965), Β1, 167.

Μ α ν τ ί ν ε ι α ἀ ρ χ α ί α

Ἱστορία. Στὸ χωρὸ τῆς ἀρχαίας Μαντίνειας ὑπάρχει οἰκισμὸς καὶ μετὰ τὸ τέλος τῆς ρωμαϊκῆς περιόδου. Ἡ πόλη εἶχε καὶ ἐβραϊκὴ συναγωγὴ, ὅπως

ἀναφέρεται σὲ ἐπιγραφή. Ἡ Μαντίνεια μνημονεύεται στὸ Συνέκδημο τοῦ Ἱεροκλέους καὶ φαίνεται ὅτι γνώρισε ἀκμή, ὅπως μαρτυροῦν τὰ ἀρχαιολογικὰ εὐρήματα. Ἡ πόλη περιλαμβάνεται ἐπίσης στὸν κατάλογο τοῦ Paris. gr. 1555A. Λόγω τῶν σλαβικῶν ἐπιδρομῶν οἱ κάτοικοι στράφηκαν πρὸς νότον καὶ δημιούργησαν στὴ ΝΑ Μεσσηνία νέο οἰκισμό μὲ τὸ ἴδιο ὄνομα. Ὁ παλαιὸς πῆρε τὸ ὄνομα Γκοριτσά ἀλλὰ καὶ αὐτὸς σύντομα ἐξαφανίστηκε.

IG V2, 59 ἀρ. 235. — Συνέκδημος Ἱεροκλέους 617, (Honigmann). — G. Fougères, *Inscriptions de Mantinée*, BCH 20 (1896), 159 - 161 ἀρ. 27. — Τοῦ Ἰδίου, *Mantinée*, 517 - 518, 596 - 599. — Bon, *Péloponnèse*, 22 - 24, 57, 60, 61, 85, 104. — Γριτσοπούλου, *Τριπολιτά, Α'*, 75 - 79. — Ζακυθηνόυ, *Despotat, Β'*, 148, 149 σημ. 1, 151 - 154. — Darrouzès, *Notitiae episcopatum*, 32 - 33, 215 (Notitia 3).

Μνημεῖα. Οἱ ἀνασκαφές τῆς Γαλλικῆς Ἀρχαιολογικῆς Σχολῆς στὸ χῶρο τῆς ἀρχαίας Μαντίνειας ἔφεραν σὲ φῶς δύο «βυζαντινές» ἐκκλησίες. Ἡ μία βρισκόταν στὴ ΝΔ πλευρὰ τῆς περιμέτρου τοῦ θεάτρου (ναὸς τῆς Παναγίας) καὶ ἡ ἄλλη ἐδραζόταν ἐπάνω στὸ ἀρχαῖο Ποδάρειο, ὅπως μαρτυροῦν τεμάχια ἀπὸ χάλκινες λάμπες ποὺ βρέθηκαν ἐκεῖ. Ὁ Fougères ποὺ ἔκανε τὴν ἀνασκαφὴ ἀναφέρει ὅτι στὸ χῶρο τῆς ἀρχαίας πόλης ἀποκαλύφθηκαν «πολυάριθμα ἐρείπια βυζαντινῶν ἐκκλησιῶν». Ὁ ἀνασκαφέας δὲν χρονολογεῖ πρὸ συγκεκριμένα τίς ἐκκλησίες. Ὁ Ζακυθηνὸς θεωρεῖ τίς ἐκκλησίες παλαιοχριστιανικές, ἐνῶ ὁ Γριτσόπουλος τίς τοποθετεῖ μετὰ τὸν 9ο αἰ.

Fougères, *Mantinée*, 170, 193, 599. — Millet, *L'École grecque*, 2, 20, 222 σημ. 5. — Ζακυθηνόυ, *Brèche*, 326. — Γριτσοπούλου, *Τριπολιτά, Α'*, 76, 78

Ἀνασκαφές σὲ τμῆμα τῆς ἀρχαίας πόλης πρὸς Ν. τῆς ἀγορᾶς. Στὸν τομέα Γ, 120 μ. νοτιότερα ἀπὸ τὴ συναγωγὴ τοῦ Fougères, ἀνασκάφηκε αἵθουσα μεγάλου κτηρίου τοῦ 6ου αἰ. Στὸ κέντρο περίπου τῆς αἵθουσας, μέσα σὲ λάκκο, βρέθηκαν 10 χάλκινα νομίσματα Ἰουστινιανοῦ Α' (538/9 - 552/3) καὶ Ἰουστίνου Β' (572/3 - 575/6). Εὐρήματα, λύχνοι καὶ ἀγγεῖα, ἀπὸ τὰ ὑπόλοιπα διαμερίσματα, ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὸ ἴδιο στρώμα, χρονολογοῦνται στὸν 6ο ἢ στὶς ἀρχές τοῦ 7ου αἰ. Στὸ δάπεδο τῆς κεντρικῆς αἵθουσας ἀποκαλύφθηκαν 4 ἀμφικιονίσκοι καὶ 4 ἐπιθήματα ἀπὸ τὰ τελευταῖα ἀρκετὰ εἶχαν ριχτεῖ σὲ γειτονικὸ πηγάδι. Δὲν εἶναι γνωστὸς οὔτε ὁ χρόνος καταστροφῆς οὔτε καὶ ἡ θέσις τῆς παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς ἀπὸ τὴν ὁποία προέρχονται τὰ μέλη αὐτά. Δὲν φαίνεται ὅμως πιθανὸ νὰ μεταφέρθηκαν ἐδῶ ἀπὸ τὴ «βυζαντινὴ» ἐκκλησίαν τοῦ Fougères ποὺ βρίσκεται 110 μ. πρὸς ΝΑ. Τὸ νεώτερο, μεμονωμένο, εὔρημα τοῦ χώρου εἶναι χάλκινο ἀγγεῖο μεσαιωνικῶν χρόνων.

Σταῖνχαόουερ, *ΑΔ* 29 (1973-1974), B2, 299-301. — Touchais, *BCH* 104 (1980), 605. — Ἀβραμέα, *Νομισματικοὶ «θησαυροί»*, 62 - 63 ἀρ. 23.

Λόφος Γκορτσούλι, στην περιοχή τῆς ἀρχαίας πόλης καὶ σὲ ἀπόσταση 1 χλμ. ἀπὸ τὰ τείχη τῆς. Δοκιμαστικὴ ἔρευνα στὴν κορυφὴ τοῦ λόφου, Α τοῦ ναῦσκου τῆς Παναγίας, ἀποκάλυψε στρῶμα μὲ βυζαντινὰ ὄστρακα καὶ πλίνθους. Ὁ ναὸς τῆς Παναγίας φέρει ὁμφάλιο στὸ κέντρο τοῦ πλακόστρωτου δαπέδου.

Ἄλθηνᾶς Καλογεροπούλου, Ἀνασκαφὴ καὶ εὐρήματα τοῦ 1962 στὴν Πελοπόννησο, Πελοποννησιακά 5 (1962), 358 - 359. — Κράγιωργα, ΑΔ 18 (1963), Β1, 88 - 89. — Daux, BCH 87 (1963), 766. — Δ. Η. Κωνσταντινίδη, Τὸ ὁμφάλιον τῆς Παναγίας τοῦ Γκουτζούλη ἐν Μαντινείᾳ, Πρακτικὰ Α' Διεθνoῦς Συνεδρίου Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν, Β', 1976 - 1978, 55 - 64. — Γριτσοπούλου, Τριπολιτσά, Β', 630 - 633.

Μαρί Κυνουρίας

Μνημεῖα. Στὴν κοιλάδα, κάτω ἀπὸ τὴν ἀκρόπολη ποὺ εἶναι κτισμένη στὸ λόφο Καστέλλι, ὑπάρχουν ἐρειπωμένες ἐκκλησίες καὶ ἄλλα βυζαντινὰ εἱρεῖπια. Δὲν ἔχει καθοριστεῖ ἡ χρονολογία τους.

A. J. B. Wace - F. W. Hasluck, *Lakonia II. Topography (East-central Laconia)*, BSA 15 (1908 - 1909), 166. — Bon, *Péloponnèse*, 141, 164.

Μεγαλόπολη

Ἱστορία. Στὴ θέση τῆς ἀρχαίας Μεγαλόπολης ἐπιβιώνει στὴν παλαιοχριστιανικὴ περίοδο μικρὸ ἐπαρχιακὸ κέντρο μὲ ἔδρα ἐπισκοπῆς. Ὁ ἐπίσκοπος Τιμόθεος ὑπογράφει τὴν ἀπάντησιν τῶν ἐπισκόπων τῆς Ἀχαΐας στὴ συνοδικὴ ἐπιστολὴ ποὺ τοὺς εἶχε στείλει ὁ αὐτοκράτορας Λέων Α' τὸ 458. Ἀργότερα ἡ πόλη μνημονεύεται στὸν κατάλογο τῶν πόλεων ποὺ περιλαμβάνονται στὸν Paris. gr. 1555A. Τὰ ἀρχαιολογικὰ εὐρήματα, κυρίως τὰ νομίσματα, μαρτυροῦν τὴν ὑπαρξὴ ζωῆς στὴν περιοχή ὡς τὸν 6ο αἰ. Στὰ μεσαιωνικὰ χρόνια τὴ Μεγαλόπολη διαδέχθηκε ἡ Βελίγοστη, τὴν ὁποία στὸν 14ο αἰ. ἀντικατέστησε τὸ Λεοντάρι.

Bon, *Péloponnèse*, 8 - 9, 107, 111. — Daux, BCH 87 (1963), 774, 778. — Γριτσοπούλου, Τριπολιτσά, Α', 79 - 80. — Πετρονώτη, *Μεγάλῃ Πόλει*, 80 - 85. — Ζακυθινόυ, *Despotat*, Β', 151, 157 - 158. — Κορδῶση, *Κόρινθος*, 346 - 347.

Μνημεῖα. Ρωμαϊκὸ κτήριο ποὺ μετατράπηκε σὲ χριστιανικὸ ναό, ὅπως μαρτυροῦν ἱωνικὰ κιονόκρανα μὲ ἔκτυπους σταυροὺς ποὺ βρέθηκαν κατὰ χώραν. Ψηφιδωτὸ ποὺ παρίστανε τὴ Μεγάλῃ Πόλιν ὑπὸ μορφή Θεᾶς, κάλυπτε τὸ δάπεδο στοᾶς σχήματος Π. Πίσω ἀπὸ τὴ στοὰ ἀποκαλύφθηκαν δύο ἀκόμη δω-

μάτια με ψηφιδωτά δάπεδα. Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ κιονόκρανα, στὸ χῶρο τοῦ κτηρίου ἀνακαλύφθηκαν καὶ φθαρμένα χάλκινα νομίσματα.

Μ. Ἀννίνου Καβαλιεράτου, *Περὶ τῶν ἐν Μεγαλοπόλει ἀνασκαφῶν*, ΠΑΕ 1901, 45 - 48. — Πετρονώτη, *Μεγάλη Πόλις*, 76, 147 - 148.

Ἀνασκαφὴ στὸν οἰκισμὸ προσωπικοῦ τῆς ΔΕΗ. Βρίσκεται πρὸς Β τῆς Μεγαλόπολης καὶ 500 μ. Ν. ἀπὸ τὴ γέφυρα τοῦ Ἑλισσῶνα, μέσα στὰ τεῖχη τῆς ἀρχαίας πόλης. Ἀποκαλύφθηκαν δύο μεγάλα οἰκοδομήματα ὕστερων ρωμαϊκῶν χρόνων ποὺ ἀνῆκαν πιθανῶς σὲ κτηριακὸ σύνολο. *Κτήριο Δ*. Ψηφιδωτὰ ἰουστινιάνειας περιόδου καλύπτουν τὰ δάπεδα τῆς μεγάλης αἵθουσας τοῦ κτηρίου (τὸ κεντρικὸ θέμα ἀπεικονίζει τὶς Τρεῖς Χάριτες) καὶ τοῦ διαδρόμου. Τὴ χρονολόγηση ἐνισχύει ἡ ἀνεύρεση στὸ δάπεδο τῆς αἵθουσας δύο νομισμάτων Ἰουστινιανοῦ Α'. *Κτήριο Α*. Στὴ ΒΑ γωνία τῆς κεντρικῆς αἵθουσας βρέθηκε θησαυρὸς ἀπὸ 50 μικρὲς χάλκινες ὑποδιαίρέσεις (minimi) 5ου καὶ 6ου αἰ. Ἀπὸ τὴν ἀνασκαφὴ διαπιστώθηκε ὅτι τὸ κτηριακὸ συγκρότημα γνώρισε δύο τουλάχιστον οἰκοδομικὲς περιόδους, στὸν 5ο καὶ στὸν 6ο αἰώνα.

Σταῖνχαουερ, ΑΔ 28 (1973), Β1, 175 - 178. — Πετρονώτη, *Μεγάλη Πόλις*, 82, 147, 222. — Τοῦ Ἰδίου, *Ἀρχιτεκτονικὰ μνημεῖα*, 32. — Touchais, BCH 102 (1978), 681. — Catling, JHS 99 (1979), 20. — Ἀσημακοπούλου - Ἀτζακᾶ, *Παλαιοχριστιανικὰ ψηφιδωτά*, 215, 240 - 242. — Ἀβραμέα, *Νομισματικοὶ «θησαυροὶ»*, 63 ἀρ. 25.

Μαρμάρινα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη, προερχόμενα ἀπὸ παλαιοχριστιανικὴ βασιλική, ἐντοπίστηκαν Α ἀπὸ τὸ θέατρο τῆς ἀρχαίας πόλης.

Πετρονώτη, *Μεγάλη Πόλις*, 82, 145 - 146. — Πάλλα, *Monuments*, 184 ἀρ. 89bis.

Μελιγού Κυνουρίας

Μνημεῖα. Θέση Σαββανᾶς, στὴ μέση περίπου τοῦ δρόμου ἀπὸ τὸ Ἄστρος πρὸς στὴν ὄρεινὴ Μελιγού. Ἔργασίες ἐκσκαφῆς γιὰ τὴ θεμελίωση ἐκκλησίας ἀποκάλυψαν τμῆμα τοίχου μὲ ἔχνη τοιχογραφιῶν. Δοκιμαστικὴ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα ἔφερε σὲ φῶς τρία διαμερίσματα· ζωγραφικὸς διάκοσμος κάλυπτε τὶς ἐσωτερικὲς ἐπιφάνειες. Ἀπὸ τὰ διάφορα κτίσματα ποὺ διακρίνονται στὸ χῶρο τῆς ἀνασκαφῆς φαίνεται ὅτι ὑπῆρχε στὴ θέση αὐτὴ συγκρότημα μεγάλης ἔκτασης. Τὸ κτίσμα μὲ βάση τὴν τοιχοδομία καὶ τὸ σωζόμενο γραπτὸ διάκοσμο, χρονολογεῖται γύρω στὸν 11ο - 12ο αἰώνα.

Ροδονίκης Ἐτζεόγλου, ΑΔ 29 (1973-74), Β2, 423. — Touchais, BCH 104 (1980), 605.

"Αγιος Γεώργιος Μελιγοῦς, μετόχι τῆς μονῆς Παλαιοπαναγιᾶς, 2 χλμ. ΝΔ ἀπὸ τὸ "Αστρος. Στὸ προαύλιο τοῦ ναοῦ ἐντοπίστηκε ψηφιδωτὸ ποῦ χρονολογεῖται στὸ β' μισὸ τοῦ 6ου αἱ.

Ἄ σ η μ α κ ο π ο ὐ λ ο υ - Ἄ τ ζ α κ ᾶ, *Παλαιοχριστιανικά ψηφιδωτά*, 219 καὶ σημ. 83.

Μ ο υ λ ᾶ τ σ ι (σημ. Ἑλληνικὸ) Γορτυνίας

Εὑρήματα. Στῇ θέσῃ Μαυροχώματα πάνω ἀπὸ τὸ χωριὸ ὑπάρχουν ὀστρακα ὀψιμων βυζαντινῶν χρόνων.

Χ ρ ῆ σ τ ο υ, ΑΔ 18 (1963), Β1, 88.

Ν ε ο χ ῶ ρ ι Μαντινείας

Μνημεῖα. Μονὴ Ἀγίου Νικολάου Βαρσῶν. Μεταβυζαντινὸ καθολικὸ τοῦ 16ου - 17ου αἱ. Βυζαντινὰ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη, μερικὰ τοῦ 11ου αἱ., ποῦ εἶναι ἐντοιχισμένα στὸ ναὸ καὶ στὰ κελλιά ἣ βρίσκονται στὸ προαύλιο τῆς μονῆς, μαρτυροῦν ὅτι στῇ θέσῃ του προϋπῆρχε παλαιότερο καθολικὸ τοῦ 11ου αἱ. Σὲ σημείωμα, ἐξᾴλου, τοῦ 1089, τοῦ κώδικα ἀρ. 180 τῆς Ἑθνικῆς Βιβλιοθήκης, μνημονεύεται μονὴ Ἀγίου Νικολάου τῆς Βάλτας. Ὁ Βέης ταύτισε τὴ μονὴ Βάλτας μὲ τὴ μονὴ Βαρσῶν, ἐνῶ ἄλλοι μελετητὲς ὑποθέτουν ὅτι θὰ μπορούσε νὰ ταυτιστεῖ μὲ τὸν Ἅγιο Νικόλαο Βλασίας ἢ Βάλτας, τοῦ τέως δήμου Κερπινῆς. Περιγραμνὸ ὥστόσο εὐαγγελιστάριο ποῦ σώζεται στῇ μονῇ Βαρσῶν καὶ χρονολογεῖται στὸν 11ο αἱ., ἔρχεται νὰ ἐνισχύσει τὴν ὑπαρξὴ αὐτῆς τῆς μονῆς στὸν 11ο αἱ. Τέλος, σὲ τμῆμα ἐπιγραφῆς, χαραγμένης σὲ μαρμάρينو κιονίσκο (φυλάσσεται στὴν ἀρχαιολογικὴ συλλογὴ Δημητσάνας), ἀναφέρεται μετόχι τῆς μονῆς Βαρσῶν στὸ θέμα Ἀρακλόβου. Ὁ Βέης χρονολογεῖ τὴν ἐπιγραφὴ πρὶν ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 15ου αἱ. καὶ ταυτίζει τὴ μονὴ Βαρσῶν μὲ τὴ μονὴ τοῦ Ἀγίου Νικολάου Βαρσῶν.

Λ α μ π ᾶ κ η, ΔΧΑΕ 3 (1903), 24.— Β έ η, *Βυζαντιναὶ ἐπιγραφαί*, 63 - 67.— Μ ο υ - τ σ ο π ο ὐ λ ο υ, *Μοναί*, 416 - 435.— Ζ α κ υ θ η ν ο ὦ, *Despotat*, Β', 303 καὶ σημ. 3.— Γ ρ ι τ σ ο π ο ὐ λ ο υ, *Τριπολιτσά*, Β', 622 - 626.— Κ ο κ κ ῖ ν η, *Μοναστήρια*, 89 - 90.— Χ α τ ζ η ν ι κ ο λ ᾶ ο υ - Π ᾶ σ χ ο υ, *Κατάλογος μικρογραφιών*, 126 - 128 ἀρ. 29.— Ἀ ν τ ω ν α κ ᾶ τ ο υ - Μ ᾶ ῤ ο υ, *Μονὲς Ἀρκαδίας*, 31 - 36.— Τ ρ ι α ν τ α φ υ λ λ ῖ - τ σ α ς Μ α ν ι ᾶ τ η - Κ ο κ κ ῖ ν η, *Χειρόγραφα τῆς μονῆς Ἀγ. Νικολάου Βαρσῶν Μαντινείας*, Παρουσία 1 (1982), 424 - 442.

Νεστάνη (πρ. Τσιπιανὰ) Μαντινείας

Ευρήματα. Πέντε σόλιδοι Ἰουστινιανοῦ Α' (545/6) κατασχέθηκαν ἀπὸ κά-
τοιχο τῆς Νεστάνης.

BCH 73 (1949), 520, 3β.—'Αβραμέα, *Νομισματικοὶ «θησαυροί»*, 62 ἀρ. 22.

Νίκλι (ἀρχαία Τεγέα) Μαντινείας

Ἱστορία. Στούς μέσους χρόνους στὴ θέση τῆς παλαιοχριστιανικῆς Τεγέας κτί-
ζεται τὸ Νίκλι. Τὸ τοπωνύμιο, γιὰ τὴν προέλευση τοῦ ὁποίου ἔχουν διατυπωθεῖ
διάφορες θεωρίες, παραδίδεται μὲ πολλὲς μορφές ὅπως Ἀμύκλιον, Ἀμύκλιν,
Μύκλιν, Νύκλιν καὶ Νύκλι. Τὸ Νίκλι καταλάμβανε τὸ Α - ΒΑ τμήμα τῆς
ἀρχαίας πόλης γύρω ἀπὸ τὸ ναὸ τῆς Παλαιᾶς Ἐπισκοπῆς καὶ ἐπεκτεινόταν
πρὸς δυσμὰς του. Τὸ 1082/1083 ιδρύθηκε ἐπισκοπὴ Ἀμυκλῶν μὲ ἔδρα τὸ
Νίκλι, ποὺ ὑπαγόταν στὴ μητρόπολη Λακεδαιμονίας. Μὲ τὴ φραγκικὴ κατά-
κτηση, καταλαμβάνεται ἀπὸ τὸν Γοδεφρείδου Βιλλεαρδουίνο. Ἡ περιοχὴ (βα-
ρονία τοῦ Νικλίου μὲ 6 φέουδα) παραχωρεῖται στὸν φεουδάρχη Γουλιέλμο de
Morlay καὶ λατίνος ἐπίσκοπος, ὁ Ἰμβέρτος, ἀνέρχεται στὸν ἐπισκοπικὸ θρόνο.

Χρονικὸν τοῦ Μορέως, στ. 1933 - 1934, 1960 - 1961, 2027 - 2050.— Cronaca di Morea,
428 - 430.— Libro de los fechos, § 130.— Livre de la conquête, § 128.— G. Parthey,
Hieroclis Synecdemus..., 216 - 217, 259.— Καραμάνου, *Ἀρκαδικά*, 83 - 84.—
Π. Γ. Ζερλέντη, *Ἡ μητρόπολις Ἀμυκλῶν καὶ Τριπολιτσᾶς καὶ αἱ ἐπισκοπαὶ Πίσσης*,
Ἐξερῶν, Βελιγόστιδος, Ἀθήνα 1921, 3 - 6.—Γ. Δ. Ἀναγνωστοπούλου, *Λακω-
νικὰ Χρονικά. Ἀμύκλαι, Ἀμύκλι ἢ Νύκλι, Ἀμυκλιάνοι ἢ Νυκλιάνοι*, Ἀθήνα 1930.—Μο-
ραῖτου, *Ἱστορία Τεγέας*, 230, 246 - 247, 251 - 253, 259 - 263.—Δ. Α. Ζακυθη-
νοῦ, *Ὁ ἀρχιεπίσκοπος Ἀντελμος καὶ τὰ πρῶτα ἔτη τῆς λατινικῆς ἐκκλησίας Πατρῶν*,
ΕΕΒΣ 10 (1933), 405, 407 - 408.—'Αλεξοπούλου, *Μεσαιωνικαὶ πόλεις*, 40 - 44,
77, 81 - 83, 90.—Βον, *Péloponnèse*, 60, 165.—Τ. Α. Γριτσοπούλου, *Ἀμυ-
κλῶν ἐπισκοπὴ*, ΘΗΕ 2 (1963), στ. 397 - 398.—Ι. Θ. Σφηκοπούλου, *Τὰ μεσαιω-
νικὰ κάστρα τοῦ Μορηᾶ*, Ἀθήνα 1968, 205 - 207.—Γριτσοπούλου, *Τριπολιτσά*,
Α', 81 - 86, 94 - 95.—Ὀρλάνδου, *Μνημεῖα Τεγέας*, 129 - 135.—Βον, *Morée*, 70
σημ. 5, 93, 111 - 112, 497, 522 - 523.—Ζακυθηνοῦ, *Despotat*, Β', 158.—Darg-
rouzès, *Notitiae episcopatum*, 326, 362.

Μνημεῖα. Κοίμησις τῆς Θεοτόκου ἢ Παλαιὰ Ἐπισκοπὴ. Ὁ ναὸς κτίστηκε σὲ
ἐπίγωση τοῦ κοίλου τοῦ ἀρχαίου θεάτρου τῆς Τεγέας. Εἶναι πεντάτρουλος,
συνδυάζει θολωτὴ βασιλικὴ μὲ ἐγγεγραμμένο σταυρὸ καὶ ἔχει τρεῖς ἡμικυ-
κλικές ἀψίδες. Στὴν τοιχοδομίᾳ του χρησιμοποιήθηκαν μεγάλων διαστάσεων
τιτανόλιθοι ποὺ ἀνῆκαν προφανῶς στὸ ἀρχαῖο θέατρο. Μαρμάρινοι κοσμῆτες
καὶ ἐνεπίγραφα γλυπτὰ, προσερχόμενα ἀπὸ ἀρχαῖα ἐπιτύμβια μνημεῖα ἢ πα-
λαιοχριστιανικὲς βασιλικές, εἶναι ἐντοιχισμένα στὴ Δ ὕψη καὶ στὶς μακρὲς
πλευρὲς τοῦ ναοῦ. Ἐξωτερικὰ ἔφερε πλούσια κεραμοπλαστικὴ διακόσμηση

ή όποία όμως, έχει σχεδόν έξαφανιστεί κάτω από νεώτερο επίχρισμα. Χρονο-λογείται από τόν 'Ορλάνδο, κατά την τελική δημοσίευση του μνημείου, στο β' μισό του 10ου αϊ., ενώ ό Σωτηρίου (όπως και ό 'Ορλάνδος παλαιότερα) πιστεύει ότι είναι κτίσμα των άρχων του 12ου αϊ. 'Ο ναός είχε έρειπωθεϊ και ό τροῦλος του είχε καταπέσει. 'Αναστηλώθηκε στο διάστημα 1884 - 1888 με βάση τη μελέτη του Ziller. Στους νεώτερους χρόνους ή Παλαιά 'Επισκοπή τοιχογραφήθηκε από τόν 'Αγήνορα 'Αστεριάδη.

Leake, *Travels*, A', 89.—Buchon, *Grèce*, 420.—H. F. Tozer, *The Franks in the Peloponnese*, JHS (1883), 222 - 223.—Λαμπάκη, ΔΧΑΕ 3 (1903), 22.—Millet, *L'École grecque*, 96, 181, 204, 240, 270, 276, 282.—R. Vallois, *Le théâtre de Tégée*, BCH 50 (1926), 136.—Μοραΐτου, *Ιστορία Τεγέας*, 239 - 240.—Λ. Κ. 'Ορλάνδου, *Η Παντάνασσα της Μονεμβασίας*, ABME 1 (1935), 145, 150.—Σωτηρίου, *Αρχαιολογία*, 418.—'Αλεξοπούλου, *Μεσαιωνικαί πόλεις*, 83 - 85, 87 - 89.—Bon, *Peloponnese*, 146, 149.—Του Ίδίου, *Morée*, 522, 523.—Ν. Κ. Μουτσοπούλου, *Ανασκαφή της βασιλικής του 'Αγίου 'Αχιλλείου*, 'Επιστημονική 'Επετηρίδα Πολυτεχνικής Σχολής 'Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης. Τμήμα 'Αρχιτεκτόνων 5 (1971 - 72), 339.—'Ορλάνδου, *Μνημεία Τεγέας*, 141 - 163.—Παυσανίου, *Αρκαδικά*, 398 εἰκ. 438, 399 εἰκ. 439.

Ναός 'Αγίου 'Ιωάννου του Προβαντηνοῦ. Βυζαντινός ναός του 12ου αϊ., κτισμένος στα θεμέλια τῆς όμώνυμης παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς. Διατηρήθηκε σαφώς μόνο τό περίγραμμα τῆς κάτοψῆς του πού δείχνει ότι ό βυζαντινός ναός ἦταν μονόχωρο όρθογώνιο κτήριο με ήμιεξαγωνική άψίδα. Με την πάροδο των αἰώνων ό ναός έρειπώθηκε στην ἴδια θέση και επάνω στο ἴδιο άρχικό όρθογώνιο σχέδιο, άνοικοδομήθηκε, τό 1846, νέος ναός, όπως μαρτυρεϊ χρονολογία χαραγμένη σε λίθο έντοιχισμένο στη ΝΑ γωνία του. Φέρει ξύλινη δίκλινη στέγη και χρησίμευσε σαν καθολικό μονῆς. Πολυάριθμα γλυπτά άρχιτεκτονικά μέλη του βυζαντινοῦ ναοῦ είναι έντοιχισμένα στις μακρές πλευρές του μεταγενέστερου κτίσματος.

'Ορλάνδου, *Μνημεία Τεγέας*, 99, 121, 122 - 123, 163 - 166.—'Αντωνάκου-Μαύρου, *Μονές 'Αρκαδίας*, 91.

Ναός 'Αγίου Νικολάου. Κτίσμα νεώτερων χρόνων πού πρέπει νά έχει κτιστεί στη θέση βυζαντινοῦ ναοῦ άφιερωμένου στον όσιο Νίκωνα τόν Μετανοεΐτε. Στην έξωτερική επιφάνεια του ναοῦ έχουν έντοιχιστεί πολλά βυζαντινά γλυπτά μέλη του παλαιότερου βυζαντινοῦ ναοῦ, στον όποϊον ανῆκε και μαρμαροθετημένο δάπεδο πού έχει έξαφανιστεί κάτω από νεώτερες πλακοστρώσεις. Τάφος, άνοιγμένη τό 1880 στη Β και στη Δ πλευρά του 'Αγίου Νικολάου, αποκάλυψε μεταγενέστερα βυζαντινά τείχη κτισμένα με ὕλικό του άρχαίου ναοῦ.

Σ.Κ.Σ., *Παρνασσός* 3 (1879), 622.—A. Milchhöfer, *Untersuchungsausgrabungen in Tegea*, AM 5 (1880), 53.—Λαμπάκη, ΔΧΑΕ 3 (1903), 22.—'Ορλάνδου, *Μνημεία Τεγέας*, 99, 111, 113 - 114, 118, 121, 124, 166 - 168.

Βυζαντινὸ κάστρο. Ὑποστηρίζεται ὅτι ὑπῆρχε πρὶν ἀπὸ τὴ φραγκικὴ κατάκτηση. Σήμερα σώζονται λείψανα τῆς Ν καὶ τῆς Δ πλευρᾶς τοῦ τετράγωνου περιβόλου του. Ἀλλὰ λείψανα τοῦ περιβόλου βρίσκονται ΒΑ καὶ 50 μ. ἀπὸ τὴν Παλαιὰ Ἐπισκοπή.

Buchon, *Grèce*, 419.—Tozer, ὁ.π., 222.—Μοραίτου, *Ἱστορία Τεγέας*, 242 - 243.—Ἀλεξοπούλου, *Μεσαιωνικαὶ πόλεις*, 89 - 90.—Bon, *Péloponnèse*, 114 σημ. 4.—Τοῦ Ἰδίου, *Morée*, 522 - 523.—Σφηκοπούλου, ὁ.π., 205 - 206.—Ὁρλάνδου, *Μνημεῖα Τεγέας*, 133 - 134, 168 - 171.

Ὁρχομενὸς ἀρχαῖος (σημ. Καλπάκι) Μαντινείας

Ἱστορία. Ὁ ἀρχαῖος Ὁρχομενός, σύμφωνα μὲ τὰ πορίσματα τῶν ἀνασκαφῶν, κατοικεῖται τόσο στὴν ὕστερη ἀρχαιότητα καὶ τὴν παλαιοχριστιανικὴ περίοδο, ὅσο καὶ στὸ μεσαίωνα. Ἐξακολουθεῖ νὰ ὑπάρχει ὡς οἰκισμὸς ὡς τὸν 14ο αἰ.

Bon, *Péloponnèse*, 51.—Τοῦ Ἰδίου, *Morée*, 527 καὶ σημ. 1.—Πετρονῶτη, *Ἀρχιτεκτονικὰ μνημεῖα*, 34.

Μνημεῖα. Στὴ διάρκεια τῶν ἀνασκαφῶν τῆς Γαλλικῆς Ἀρχαιολογικῆς Σχολῆς βρέθηκαν νομίσματα βυζαντινὰ (Ἰουστινιανοῦ Α', 547/8, Ἰουστίνου Β', 569/70, 571/2, Κωνσταντίνου Η' Πορφυρογεννήτου, Ἰωάννου Α' Τσιμισκῆ, Θεοδώρας, Νικηφόρου Βοτανειάτη, Ἀλεξίου Α' Κομνηνοῦ, Μανουὴλ Α' Κομνηνοῦ), φραγκικὰ (Φράγκων ἡγεμόνων τῆς Ἀχαΐας, Φιλίππου τῆς Σαβοΐας) καὶ βενετικὰ (δόγη Antonio Venier), ποὺ ἀνήκουν στὸν 6ο καὶ ἀπὸ τὸν 10ο ὡς τὸν 14ο αἰ. Ἀπὸ τὸν ἴδιο χῶρο προέρχεται ἐπίσης καὶ ἄλλο νόμισμα τοῦ Ἰουστίνου Β', τοῦ 576/7.

G. Blum - A. Plassart, *Orchomène d'Arcadie*, BCH 38 (1914), 88.—A. Plassart, *Orchomène d'Arcadie*, BCH 39 (1915), 121 - 122.—Bon, *Péloponnèse*, 24, 51.—Τοῦ Ἰδίου, *Morée*, 525.—Πετρονῶτη, *Ἀρχιτεκτονικὰ μνημεῖα*, 34.—Ἀβραμέα, *Νομισματικοὶ «θησαυροί»*, 63 ἀρ. 24, 84.

Στὴν περιοχὴ τοῦ ἀρχαίου Ὁρχομενοῦ καὶ συγκεκριμένα στὸ λεγόμενο πρῶτο Ὁρχομένιο πεδίο, δηλ. στὸ σημερινὸ Λεβιδιώτικο κάμπο (στὰ μισὰ τῆς ἀπόστασης ἀπὸ τὸ Λεβίδι πρὸς τὸν ἀρχαῖο Ὁρχομενὸ) ἐντοπίστηκε καὶ ἐρευνήθηκε μερικῶς ναϊκὸ κτίσμα παλαιοχριστιανικῶν χρόνων, πολὺ μεγάλων διαστάσεων. Πρόκειται μᾶλλον γιὰ τρίκλιτη ἢ πεντάκλιτη βασιλικὴ ποὺ καλύπτεται ἀπὸ λεπτὴ ἐπίχωση μὲ ὄστρακα, ποὺ ἀνήκουν στὴν κατηγορία τῶν ἄχρωμων μὲ ραβδώσεις στὴν ἐξωτερικὴ ἐπιφάνεια. Ἡ ἀνασκαφὴ εἶναι σὲ ἐξέλιξη.

Πληροφορία τοῦ ἐφόρου ἀρχαιοτήτων, καθηγητῆ κ. Θ. Σπυροπούλου.

Παλλάντιο (πρ. Μπεςίρι) Μαντινείας

Μνημεῖα. Στὸ χῶρο τοῦ ἀρχαίου Παλλαντίου, Ν ἀπὸ τὴν Τρίπολη καὶ Δ ἀπὸ τὴν Τεγέα, στὴ θέση Μπατάκι, ἀποκαλύφθηκε τὸ 1940, μεγάλων διαστάσεων βασιλικὴ τοῦ Ἀγίου Χριστοφόρου μὲ δυτικὸ προσανατολισμό, ἰδρυμένη ἐπάνω σὲ ἀρχαῖο ἱερὸ καὶ ἐλληνιστικὸ κοιμητήριον. Τὸ δάπεδο στὸ κεντρικὸ κλίτος — τὰ πλάγια κλίτη δὲν ἀνασκάφτηκαν — ἦταν ψηφιδωτό, ἐνῶ στὸ βῆμα καὶ στὸ νάρθηκα μαρμάρينو. Βυζαντινὲς ταφές μεταγενέστερες τοῦ 9ου αἰ. κάλυπταν τὰ ψηφιδωτά. Στὴν ἀψίδα βρέθηκαν ἔχνη ἡμικυκλικοῦ συνθρόνου μὲ ἐπισκοπικὴ ἔδρα καὶ μεγάλη ὀπὴ ἐγκαινίου. Ἡ βασιλικὴ χρονολογεῖται ἀπὸ τὸν Libertini στὸν 5ο - 6ο αἰ. Ἡ Spiro ὑποστηρίζει ὅτι τὰ ψηφιδωτὰ ἀνήκουν στὰ μέσα τοῦ 6ου αἰ. ἐνῶ ἡ Ἀσημακοπούλου - Ἀτζακᾶ τὰ τοποθετεῖ στὸ β' μισὸ τοῦ 6ου. Ἡ βασιλικὴ ἀνακαινίστηκε καὶ ἐγκαινιάστηκε τὸν 10ο αἰ. ὅπως βεβαιώνει ἐπιγραφὴ χαραγμμένη σὲ πέτρα, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία ὁ ναὸς ἐγκαινιάστηκε τὸν Μάιο τοῦ 903 ἀπὸ τὸν ἐπίσκοπο Λακεδαιμονίας Νικόλαο. Ἡ ἐπιγραφὴ βρίσκεται ἀπὸ παλιὰ στὴ νεώτερη ἐκκλησίᾳ τῆς Παναγίας, ποὺ εἶναι κτισμένη δίπλα στὸν Ἅγιο Χριστόφορο· εἶναι τοποθετημένη μπροστὰ στὴν Ἀγία Τράπεζα καὶ σχηματίζει βαθμίδα. Μαρμάρινα γλυπτὰ μέλη τοῦ 10ου αἰ. βρέθηκαν στὴ βασιλικὴ (ἀνάμεσά τους μεγάλο τεμάχιο ἄμβωνα ἢ ἐπισκοπικοῦ θρόνου τοῦ 10ου αἰ. ποὺ φυλάσσεται τῶρα στὸ μουσεῖο τῆς Τεγέας).

G. Libertini, *Scavi in Arcadia (Agosto-Settembre 1940)*, Annuario della R. Scuola di Atene e delle Missioni italiane in Oriente N.S. I - II (1939 - 1940), 227 - 230.— BCH 64 - 65 (1940 - 41), 242 — O. Walter, AA 57 (1942), στ. 147 - 148.— G. Libertini, *Chiese bizantine nell'area dell'antica Pallanzio*, Πραγματοῦν Θ' Διεθνoῦς Βυζαντινολογικοῦ Συνεδρίου, τόμ. Α', Ἀθῆνα 1955, 250 - 254.— S o d i n i, *Mosaïques*, 708 ἀρ. 12.— Ὁ ρ λ ἄ ν δ ο υ, *Μνημεῖα Τεγέας*, 124 - 125.— S p i r o, *Corpus*, 198 - 202.— Ἀ σ η μ α κ ο π ο ῦ λ ο υ - Ἀ τ ζ α κ ᾶ, *Παλαιοχριστιανικὰ ψηφιδωτὰ*, 219.— Ἀ β ρ α μ ῆ α, *Saint Christophe*, 33 - 36.

Σὲ μικρὴ ἀπόσταση Β ἀπὸ τὸν Ἅγιο Χριστόφορο ἀνακαλύφθηκε δεύτερη τρίκλιτη παλαιοχριστιανικὴ βασιλικὴ τοῦ Ἀγίου Γεωργίου. Εἶχε ἀψίδα μὲ χορδὴ 5 μ. (ποὺ κάλυπτε καὶ τὰ τρία κλίτη) ἀπὸ τὴν ὁποία σώζεται τὸ σύνθρονο, καθὼς καὶ νάρθηκας ποὺ ὅμως δὲν ἀνασκάφτηκε. Ἦταν κτισμένη καὶ αὐτὴ ἐπάνω στὴν ἀρχαία νεκρόπολη. Τάφοι βυζαντινῶν χρόνων βρέθηκαν ἔξω ἀπὸ τὴν ἐκκλησίᾳ Α ἀπὸ τὴν ἀψίδα. Χρονολογεῖται στὸν 5ο - ἀρχὲς 6ου αἰ.

Libertini, *Scavi in Arcadia*, ὅ.π., 227, 230.— BCH 64 - 65 (1940 - 41), 242.— O. Walter, AA 57 (1942), στ. 147 - 148.— Libertini, *Chiese bizantine*, ὅ.π., 254 - 256.

Περθώριον Μαντινείας

Μνημεῖα. Μονὴ Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου, ἐπονομαζόμενη τῆς Ἐπάνω Χρέ-

πας, στὸ ὄρος Μαίναλο. Μαρμάρινο ὑπέρθυρο καὶ βυζαντινὸ θωράκιο ποὺ χρησιμεύει ὡς Ἀγία Τράπεζα, χρονολογοῦν τὴν ἀρχικὴ μορφή τοῦ καθολικοῦ τῆς μονῆς στὸν 11ο αἰ. Τὸ σημερινὸ καθολικὸ εἶναι μεταβυζαντινῶν χρόνων.

Λαμπάκη, ΔΧΑΕ 3 (1903), 22.—Γριτσοπούλου, ΔΧΑΕ Γ' 4 (1939), 108.—Ἀλεξοπούλου, *Μεσαιωνικαὶ πόλεις*, 220-229.—Μουτσοπούλου, *Μοναί*, 436-445.—Τ. Α. Γριτσοπούλου, *Μονὴ Ἐπάνω Χρέπας*, *Μνημοσύνη* 1 (1967), 199-210.—Ζακυθινόυ, *Despotat*, Β', 303.—Γριτσοπούλου, *Τριπολιτσά*, Β2, 627-630.—Κοκκίνη, *Μοναστήρια*, 95.—Ἀντωνάκου-Μάγου, *Μονές Ἀρκαδίας*, 11-19.

Σαμαρᾶ (σημ. Βελιγοστή) Μεγαλόπολης

Εὐρύματα. Στὴ θέση Παλαιοχώρι ὁ Bon ἐπισήμανε πολλὰς ἑκατοντάδες μικρὰς χάλκινες ὑποδιαίρέσεις (minimi) 6ου-7ου αἰ. μ.Χ.

Bon, *Péloponnèse*, 17 σημ. 3.—Τοῦ Ἰδίου, *Morée*, 521.—Ἀβραμέα, *Νομισματικοὶ «θησαυροί»*, 64 ἀρ. 26.

Τεγέα (σημ. Ἀλέα) Μαντινείας

Ἱστορία. Ὁ Παυσανίας ὅταν ἐπισκέφθηκε τὴν Τεγέα στὰ μέσα τοῦ 2ου αἰ. μ.Χ. ἀναφέρει ὅτι ὑπῆρχαν σ' αὐτὴν πολλὰ λαμπρὰ μνημεῖα καὶ ἱερὰ. Τὸ 396-397 κατὰ τὴν ἐπιδρομὴ τῶν Βησιγόθων μὲ ἀρχηγὸ τὸν Ἀλάρικο ἡ πόλη ἀντιστέκεται καὶ καταστρέφεται. Ξανακτίζεται καὶ στὴν παλαιοχριστιανικὴ περίοδο γνωρίζει ἀκμὴ καὶ ἀποτελεῖ ἔδρα ἐπισκοπῆς μὲ γνωστὸ ἐπίσκοπο τὸν Ὠφέλιμο, ποὺ ἔλαβε μέρος στὶς ἐργασίες τῆς Συνόδου τῆς Χαλκηδόνας τὸ 451. Ἀπὸ τὴν περίοδο αὕτῃ σώζονται τέσσερις παλαιοχριστιανικὲς βασιλικές. Ἡ Τεγέα μνημονεύεται, ἐπίσης, στὸ Συνέκδημο τοῦ Ἱεροκλέους καὶ ἀργότερα στὸν κατάλογο τῶν πόλεων τοῦ Paris. gr. 1555A. Παύει νὰ ὑπάρχει μετὰ τὶς σλαβικὲς ἐπιδρομὲς καὶ στοὺς μέσους χρόνους στὴ θέση της κτίζεται τὸ Νίκλι.

IG V2, 6, 34-35 ἀρ. 153-154, 145.—Συνέκδημος Ἱεροκλέους 647₅ (Honigmann).—Βέη, *Note*, 381 ἀρ. 3.—Μοραίτου, *Ἱστορία Τεγέας*, 246-248.—Honigmann, *Lists*, 58 ἀρ. 375.—Bon, *Péloponnèse*, 8. 9, 22-24, 104, 107.—Γριτσοπούλου, *Τριπολιτσά*, Α', 80-81.—Ὁρλάνδου, *Μνημεῖα Τεγέας*, 4-9, 107-109, 129-130.—Ζακυθινόυ, *Despotat*, Β', 148, 149 σημ. 1, 151.—Darrouzès, *Notitiae episcopatum*, 32-33, 245 (Notitia 3).

Μνημεῖα. Βασιλικὴ Ἀλέας· τρίκλιτη παλαιοχριστιανικὴ βασιλικὴ ποὺ ἰδρύθηκε ἐπάνω στὸ ναὸ τῆς Ἀλέας Ἀθηνᾶς. Στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ σηκοῦ τοῦ ἀρ-

χαίου ιεροῦ τοποθετήθηκαν στυλοβάτες, γιὰ νὰ ὑποστηρίξουν τὶς ἐσωτερικὰς κίονοστοιχίαις τῆς ἐκκλησίας. Στὴ βασιλικὴ αὕτῃ ἀνήκει γνωστὸ σιδερένιο θυρόφυλλο τέμπλου, ποὺ σήμερα φυλάσσεται στὸ Βυζαντινὸ Μουσεῖο. Στὸ χῶρο γύρω ἀπὸ τὴ βασιλικὴ ἐντοπίστηκαν ἀνάγλυφα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη.

Ch. Dugas - J. Berchmans - M. Clemmensen, *Le sanctuaire d'Aléa Athéna à Tegée au IVe siècle*, Παρίσι 1924, 11 - 13.—Μοραΐτου, *Ἱστορία Τεγέας*, 235 - 236.—Α. Κ. Ὁρλάνδου, *Παλαιοχριστιανικὴ θύρα Τεγέας*, ABME 1 (1935), 103 - 104.—Ἀλεξοπούλου, *Μεσαιωνικαὶ πόλεις*, 87.—Ὁρλάνδου, *Μνημεῖα Τεγέας*, 7 - 8, 90 - 91, 93 - 100. — Πάλλα, *Monuments*, 180 ἀρ. 89A.

Βασιλικὴ στὴ θέσῃ Προβαντηνὸ. Σὲ ἀπόσταση 800 μ. ἀπὸ τὸ ναὸ τῆς Ἀλέας Ἀθηνᾶς, κοντὰ στὴν ἐκκλησίαν τοῦ Ἀγίου Ἰωάννου, στὴ θέσῃ Προβαντηνὸ, βρισκεται παλαιοχριστιανικὴ βασιλικὴ κτισμένη ἐπάνω σὲ ἀρχαῖκὸ ναὸ τοῦ 600 π.Χ. Ἀνάγλυφα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη, καθὼς καὶ γλυπτὰ τεμάχια τοῦ ἄμβωνα τῆς βασιλικῆς, τῶν μέσων τοῦ 5ου αἰ., σώζονται στὴν αὐλὴ τοῦ Μουσείου τῆς Τεγέας. Σὲ ἓνα ἀπὸ τὰ τεμάχια τοῦ ἄμβωνα ὑπάρχει χαραγμένη ἐπιγραφὴ τοῦ ἐπισκόπου Ὠφελίμου, ὁ ὁποῖος ἔλαβε μέρος στὴν Δ' Οἰκουμένην Σύνοδο τῆς Χαλκηδόνος τοῦ 451. Ἡ βασιλικὴ δὲν ἔχει ἀνασκαφεῖ.

IG V2, 115.—G. Bérard, *Tegée et la Tégeatide*, BCH 17 (1893), 2.—G. Mendel, *Fouilles de Tegée*, BCH 25 (1901), 281, ἀρ. 33.—Βέη, *Note*, 381 ἀρ. 3.—BCH 46 (1922), 504.—Μοραΐτου, *Ἱστορία Τεγέας*, 237 καὶ σημ. 1.—Ἀλεξοπούλου, *Μεσαιωνικαὶ πόλεις*, 87.—Ὁρλάνδου, *Μνημεῖα Τεγέας*, 8 - 9, 97 - 101, 103 - 105, 107 - 111.—Πάλλα, *Monuments*, 181 ἀρ. 89B.

Βασιλικὴ τῆς Ἀγορᾶς. Παλαιοχριστιανικὴ βασιλικὴ ποὺ καταστράφηκε τελείως τὸ 1893 κατὰ τὴν ἀνασκαφὴν τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀπόλλωνα στὴν Ἀγορά, ἐπάνω στὸν ὁποῖον εἶχε κτιστεῖ. Βρισκόταν ΝΔ ἀπὸ τὸ ναὸ τῆς Παλαιᾶς Ἐπισκοπῆς, ἐκεῖ ὅπου σήμερα εἶναι τὸ ἀγροκήπιο τοῦ Τεγεατικοῦ Συνδέσμου. Εἶχε μῆκος 45 μ., ἦταν τρίκλιτη καὶ πιθανότατα τὴ διακοσμοῦσαν ψηφιδωτὰ δάπεδα. Σπαράγματα τῶν ψηφιδωτῶν αὐτῶν τοῦ 5ου αἰ. φυλάσσονται στὸ Μουσεῖο τῆς Ἀλέας.

Bérard, ὁ.π., 12.—Μοραΐτου, *Ἱστορία Τεγέας*, 198, 242.—Ὁρλάνδου, *Μνημεῖα Τεγέας*, 9 - 11, 20 - 22.—Πάλλα, *Monuments*, 181 ἀρ. 89C.

Βασιλικὴ τοῦ Θύρσου. Ἀνασκαφὲς ποὺ ἔγιναν τὸ 1891, τὸ 1931 καὶ 1934 ΒΑ ἀπὸ τὸ ναὸ τῆς Ἀθηνᾶς Ἀλέας ἔφεραν σὲ φῶς παλαιοχριστιανικὴ βασιλική. Ἦταν τρίκλιτη μὲ ἡμικυκλικὴ ἀψίδα καὶ εἶχε ψηφιδωτὰ δάπεδα τόσο στὴν ἀψίδα ὅσο καὶ στὸ κεντρικὸ κλίτος. Ἡ ἐνεπίγραφη κεντρικὴ παράσταση στὴν ἀψίδα ἀπεικόνιζε τὸ θέμα τῶν Καλῶν Καιρῶν· ἐλάχιστα τμήματα τοῦ ψηφιδωτοῦ σώζονται σήμερα. Στὸ κεντρικὸ κλίτος ὑπάρχουν τετράγωνα ποὺ περι-

βάλλουν προσωποποιήσεις τῶν δώδεκα μηνῶν τοῦ ἔτους καὶ τῶν τεσσάρων ποταμῶν τοῦ παραδείσου. Ψηφιδωτὴ ἐπιγραφή ἐμπρὸς ἀπὸ τὴν εἴσοδο πρὸς τὸ νάρθηκα μνημονεύει τὸν Θύρσο, 19ο ἐπίσκοπο Τεγέας. Τὰ ψηφιδωτὰ τῆς βασιλικῆς χρονολογοῦνται ἀπὸ τὸν Ὁρλάνδο στὸ β' μισὸ τοῦ 4ου αἰ., ἀπὸ τὴν Spiro στὸ β' μισὸ τοῦ 5ου αἰ. καὶ ἀπὸ τὴν Ἀσημακοπούλου-Ἀτζακᾶ στὰ τέλη τοῦ 5ου αἰ. Ψηφιδωτὸ μὲ ἐπιγραφή σώζεται, ἐπίσης, καὶ στὸ δάπεδο μεταγενεστέρου παρεκκλησίου, ποὺ ἀποκαλύφθηκε τὸ 1964 στὴ Β πλευρὰ τῆς βασιλικῆς. Χρονολογεῖται ἀπὸ τὸν Πάλλα στίς ἀρχές τοῦ 6ου αἰ. καὶ ἀπὸ τὴν Ἀσημακοπούλου-Ἀτζακᾶ στὰ μέσα τοῦ 6ου αἰ. Τὸ 1953, κτίστηκε ὑπόστεγο γιὰ νὰ προστατεύει τὰ ψηφιδωτὰ. Πρὸς Ν τῆς βασιλικῆς τὸ 1891 ὁ Berard εἶχε διακρίνει ἔγχνη βυζαντινοῦ ναοῦ, ἐνῶ μερικὰ μέτρα Α ἀπὸ τὴν ἀψίδα εἶχε ἀποκαλύψει καὶ ἄλλο ψηφιδωτὸ δάπεδο ποὺ περιέβαλε μαρμάρινη λεκάνη ἀκτίνας 1.50 μ.

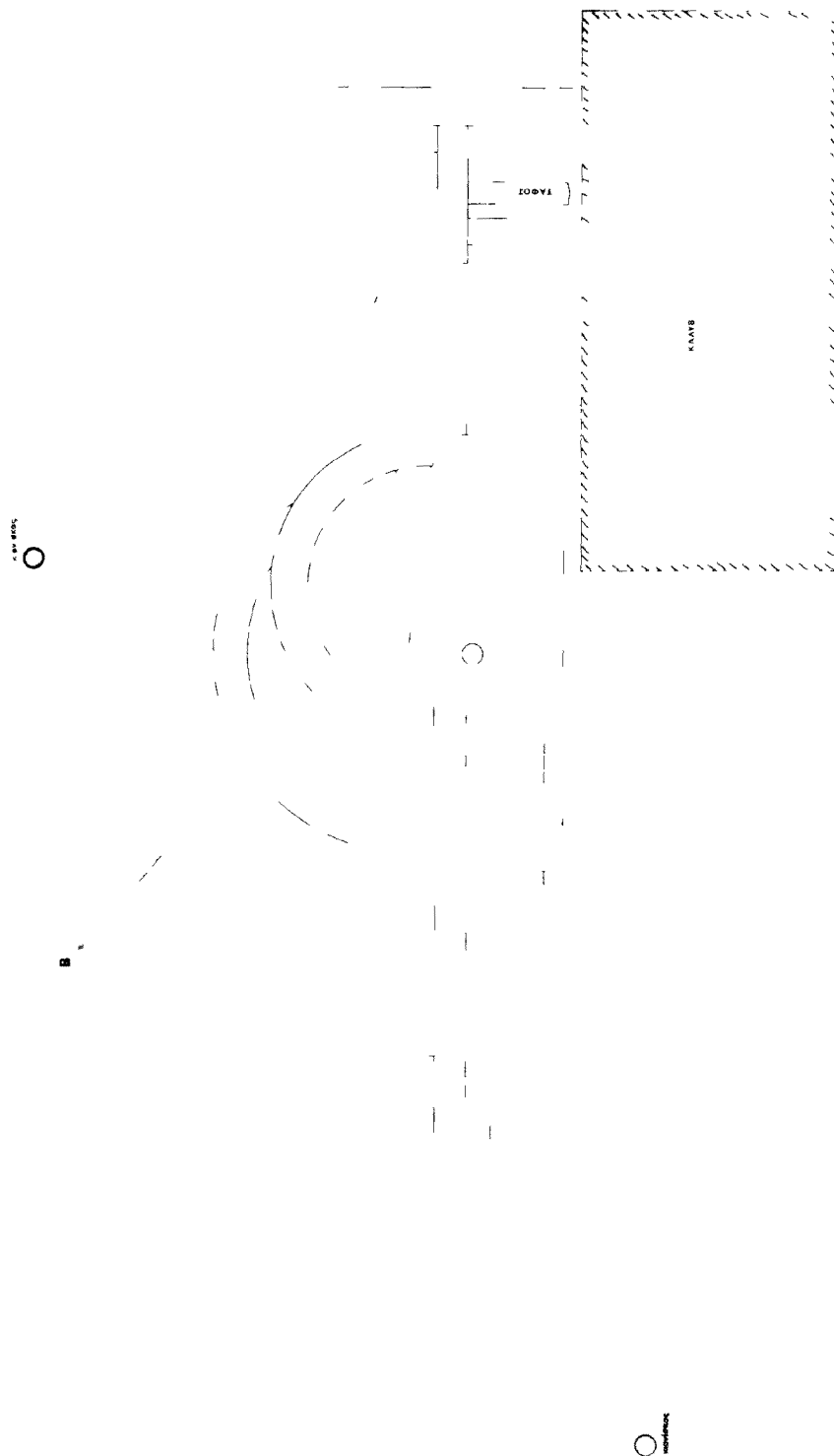
Bérard, BCH 16 (1892), 542 - 543.—Τοῦ Ἰδίου, BCH 17 (1893), 13 - 14.—AA 1934, στ. 156.—Lemerle, BCH 60 (1936), 470.—Riemann, AA 1937, στ. 139.—Bon, *Péloponnèse*, 7 σημ. 7.—Cook, JHS 72 (1952), 100.—Ὁρλάνδου, ΠΑΕ 1953, 314.—BCH 79 (1955), 254.—Sodini, *Mosaïques*, 709 ἀρ. 15.—Ὁρλάνδου, *Μνημεῖα Τεγέας*, 12 - 19, 22 - 81.—Δ. Πάλλα, *Παλαιοχριστιανικὲς ρυθμικὲς ἐπιγραφές*, RSBN N. S. 10 - 11 (1973 - 1974), 41 - 42 ἀρ. 26.—Τοῦ Ἰδίου, *Monuments*, 181 - 183 ἀρ. 89D.—Spiro, *Corpus*, 179 - 197.—Ἀσημακοπούλου-Ἀτζακᾶ, *Παλαιοχριστιανικὰ ψηφιδωτὰ*, 218.—Τῆς Ἰδίας, *Ἡ χρονολόγηση τοῦ ψηφιδωτοῦ δαπέδου τῆς βασιλικῆς τοῦ Θύρσου στὴν Τεγέα*, Ἀφιέρωμα στὴ μνήμη Στυλιανοῦ Πελεκανίδη, Θεσσαλονίκη 1983, 1 - 21.

Ἀπὸ τὰ μαρμάρινα ἀνάγλυφα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὶς παλαιοχριστιανικὲς βασιλικὲς τῆς Τεγέας ἄλλα βρίσκονται στὸ χῶρο τοῦ ναοῦ τῆς Ἀλέας. ἄλλα φυλάσσονται στὸ Μουσεῖο τῆς Τεγέας καὶ ἄλλα, τέλος, ἔχουν ἐντοπιστεῖ σὲ νεώτερες ἐκκλησίες (σαρκοφάγος, ἐπιτύμβιες στῆλεις, κιονόκρανα, θωράκια, ἐπιθήματα, τεμάχια ἄμβωνα, μαρμάρινα ἐνεπίγραφα γλυπτὰ τεμάχια κ.ἄ.).

Bérard, BCH 16 (1892), 542 - 543.—Mendel, BCH 25 (1901), 281 ἀρ. 33, 34.—Βέη, *Note*, 378 - 389 ἀρ. 1 - 3.—Λαμπάκη, ΔΧΑΕ 3 (1903), 22.—Δεληβορριᾶ, AA 24 (1969), B1, 130.—Μαίρης Παναγιωτίδης, *Βυζαντινὰ κιονόκρανα μὲ ἀνάγλυφα ζῶα*, ΔΧΑΕ Δ' 6 (1970 - 72), 104, 124 ἀρ. 76.—Ὁρλάνδου, *Μνημεῖα Τεγέας*, 82 - 111.—Πάλλα, *Monuments*, 183 - 184, ἀρ. 89E.—J.-P. Sodini, *Remarques sur la sculpture architecturale d'Attique, de Béotie et du Péloponnèse à l'époque paléochrétienne*, BCH 101 (1977), 430, 433, 436 - 439.

Χωτούσα Μαντινείας

Μνημεῖα. Στὴν περιοχὴ τῆς Χωτούσας (ἀρχαῖες Καφυές), στὴ θέση Πρινάκος, ἀποκαλύφθηκε τρίκλιτη παλαιοχριστιανικὴ βασιλική. Ἦταν ἰδρυμένη ἐπάνω

Αποστολοπούλος Χαρτάκιος
Χάρτης Αρκαδίας
κλίμακας 1:50

σὲ δάπεδο ἀρχαίου ἱεροῦ τῶν ὕστερων κλασικῶν χρόνων, ἀπὸ τὸ ὁποῖο χρησιμοποιεῖται καὶ ὕλικὸ γιὰ τὴν οἰκοδόμησίν της. Μέλη τοῦ ἀρχαίου ναοῦ εἶναι ἐντοιχισμένα στὴ βασιλική. Χριστιανικοὶ τάφοι, οἱ περισσότεροὶ ἀκτέριστοι, ποὺ χρονολογοῦνται ἀπὸ τὰ λιγιστὰ τους κεραμικὰ εὐρήματα στὸν 6ο ἢ 7ο αἰ., ἐντοπίστηκαν στὸ γύρω χώρο. Ἡ ἀνασκαφὴ βρίσκεται σὲ ἐξέλιξη.

Πληροφορία τοῦ ἐφόρου ἀρχαιοτήτων, καθηγητῆ κ. Θ. Σπυροπούλου. Πρβλ. Touchais, BCH 107 (1983), 767.

Χωτούσα. Ἐρείπια παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ - ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΕΣ

- AA: Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts. Archäologischer Anzeiger.
- ABME: Ἀρχαῖον τῶν Βυζαντινῶν Μνημείων τῆς Ἑλλάδος.
- Ἀβραμέα, Νομισματικοὶ «Θησαυροί»: Ἀννας Ἀβραμέα, *Νομισματικοὶ «Θησαυροί» καὶ μεμονωμένα νομίσματα ἀπὸ τὴν Πελοπόννησο (ΣΤ' - Ζ' αἰ.)*, Σύμμεικτα 5 (1983), σελ. 49 - 90.
- Ἀβραμέα, *Saint Christophe*: Ἀννας Ἀβραμέα, *La géographie du culte de Saint Christophe en Grèce à l'époque méso-byzantine et l'évêché de Lacédémone au début du Xe siècle*, Geographica Byzantina (Byzantina Sorbonensia, 3), Παρίσι 1981, σελ. 33 - 36 (ἐλληνικὸ κείμενο στὰ Πρακτικὰ τοῦ Β' Διεθνoῦς Συνεδρίου Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν, τόμ. Α', Ἀθήνα 1981 - 1982, σελ. 392 - 397).
- ΑΔ: Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον.
- Ἀλεξοπούλου, *Μεσαιωνικαὶ πόλεις*: Ν. Κ. Ἀλεξοπούλου, *Ἡ ἱστορία τῶν μεσαιωνικῶν πόλεων τῆς Πελοποννήσου*, Ἀθήνα 1951.
- AM: Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts. Athenische Abteilung.
- Ἀντωνάκου — Μαύρου, *Μονές Ἀρκαδίας*: Ντιάνας Ἀντωνάκου — Τ. Μαύρου, *Ἑλληνικὰ Μοναστήρια, Πελοπόννησος. Τόμ. Β'. Μονές Ἀρκαδίας*, Ἀθήνα 1979.
- Ἀσημακοπούλου - Ἀτζακᾶ, *Παλαιοχριστιανικὰ ψηφιδωτά*: Παναγιώτης Ἀσημακοπούλου - Ἀτζακᾶ, *Τὰ παλαιοχριστιανικὰ ψηφιδωτά δάπεδα τοῦ Ἀνατολικοῦ Ἰλλυρικοῦ*, Εἰσηγήσεις τοῦ Δεκάτου Διεθνoῦς Συνεδρίου Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογίας, Θεσσαλονίκη 1981, σελ. 205 - 281.
- Βέη, *Βυζαντιναὶ ἐπιγραφαί*: Ν. Α. Βέη, *Βυζαντιναὶ ἐπιγραφαὶ Γορτυνίας*, Viz. Vrem. 11 (1904), σελ. 64 - 72.
- Βέη, *Note*: Ν. Α. Βέη, *Note sur quelques inscriptions chrétiennes de Tegée*, BCH 31 (1907), σελ. 378 - 381.
- B o n, *Morée*: Α. Β o n, *La Morée franque. Recherches historiques, topographiques et archéologiques sur la principauté d'Achaïe (1205 - 1430)*, Παρίσι 1969.
- B o n, *Péloponnèse*: Α. Β o n, *Le Péloponnèse byzantin jusqu'en 1204*, Παρίσι 1951.
- BSA: The Annual of the British School at Athens.
- Buchon, *Grèce*: J. - A. Buchon, *La Grèce continentale et la Morée*, Παρίσι 1843.
- Χατζηνικολάου — Πάσχου, *Κατάλογος μικρογραφιών*: Ἀννας Μαράβᾶ - Χατζηνικολάου — Χριστίνας Τουφεξῆ - Πάσχου, *Κατάλογος μικρογραφιών βυζαντινῶν χειρογράφων τῆς Ἑθνικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ἑλλάδος*. Τόμ. Α'. *Χειρόγραφα Καινῆς Διαθήκης, I - IB' αἶωνος*, Ἀθήνα 1978.
- Χρονικὸν τοῦ Μορέως: ἔκδ. J. Schmitt, *The Chronicle of Morea*, Λονδίνο 1904.
- Cronaca di Morea: ἔκδ. C. Hopf, *Chroniques gréco-romanes inédites ou peu connues*, Βερολίνο 1873, σελ. 414 - 468 (ἀνατύπωση 1961).
- Darrouzès, *Notitiae episcopatum*: J. Darrouzès, *Notitiae episcopatum Ecclesiae Constantinopolitanae. Texte critique, introduction et notes*, Παρίσι 1981.

- Fougères, *Mantinee*: G. Fougères, *Mantinee et l'Arcadie orientale*, Παρίσι 1898.
- Γριτσοπούλου, *Τριπολιτσά*, Α', Β': Τ. Α. Γριτσοπούλου, *Ίστορία της Τριπολιτσᾶς*, τόμ. Α', Ἀθήνα 1972, τόμ. Β', Ἀθήνα 1976.
- Grumel, *Regestes*: V. Grumel, *Les registes des actes du patriarchat de Constantinople*, τόμ. Α'. *Les actes des patriarches*, τεύχ. 2. *Les registes de 715 à 1043*, Ρώμη 1936. Τεύχ. 3. *Les registes de 1043 à 1206*, Παρίσι 1947.
- HME: Ἡμερολόγιον τῆς Μεγάλης Ἑλλάδος.
- Honigmann, *Lists*: E. Honigmann, *The Original Lists of the Members of the Council of Nicaea, the Robber-Synod and the Council of Chalcedon*, Byzantion 16 (1942 - 43), σελ. 20 - 80.
- IG: *Inscriptiones Graecae*. Τόμ. Ε' τεύχ. 2. *Inscriptiones Arcadiae*, ἔκδ. Fr. H. de Gaertringen, Βερολίνο 1913 (ἀνατύπωση 1966).
- JHS: Journal of Hellenic Studies.
- Κανδηλώρου, *Γορτυνία*: Τ. Χ. Κανδηλώρου, *Ἡ Γορτυνία*. Τόμ. Α'. *Ίστορία ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς*, Πάτρα 1898.
- Καράμανου, *Ἀρκαδικά*: Γ. Α. Καράμανου, *Τὰ Ἀρκαδικὰ ἀπὸ παλαιοτάτων χρόνων μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς*, Τρίπολη 1900.
- Κοκκίνη, *Μοναστήρια*: Σ π. Κοκκίνη, *Τὰ Μοναστήρια τῆς Ἑλλάδος*, [Ἀθήνα 1976].
- Κορδῶση, *Κόρινθος*: Μ. Σ. Κορδῶση, *Συμβολὴ στὴν ἱστορία καὶ τοπογραφία τῆς περιοχῆς Κορίνθου στοὺς μέσους χρόνους*, Ἀθήνα 1981.
- Leake, *Travels*, Α', Β': W. M. Leake, *Travels in the Morea*, τόμ. Α', Β', Λονδίνο 1830 (ἀνατύπωση Ἀμστερνταμ 1968).
- Libro de los fechos: ἔκδ. A. Morel-Fatio, *Libro de los fechos et conquistas del Principado de la Morea*, Γενεύη 1885.
- Livre de la conquete: ἔκδ. J. Longnon, *Livre de la conquete de la princée de l'Amorée. Chronique de Morée (1204 - 1505)*, Παρίσι 1911.
- Meyer, *Peloponnesische Wanderungen*: E. Meyer, *Peloponnesische Wanderungen. Reisen und Forschungen zur antiken und mittelalterlichen Topographie von Arkadien und Achaia*, Ζυρίχη - Λίψια 1939.
- Millet, *L'École grecque*: G. Millet, *L'École grecque dans l'architecture byzantine*, Παρίσι 1916.
- Μοραΐτου, *Ίστορία Τεγέας*: Ν. Δ. Μοραΐτου, *Ίστορία τῆς Τεγέας ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς*, Ἀθήνα 1932.
- Μουτσοπούλου, *Ἀρχιτεκτονική*: Ν. Κ. Μουτσοπούλου, *Ἡ ἀρχιτεκτονικὴ τῶν ἐκκλησιῶν καὶ τῶν μοναστηρίων τῆς Γορτυνίας*, Ἀθήνα 1956.
- Μουτσοπούλου, *Μοναί*: Ν. Κ. Μουτσοπούλου, *Αἱ παρὰ τὴν Τρίπολιν μοναὶ Γοργοεπηκόου, Βαρσῶν καὶ Ἐπάνω Χορέπας ἀπὸ ἀρχιτεκτονικῆς ἰδίως ἀπόψεως*, ΕΕΒΣ 29 (1959), σελ. 390 - 445.
- Ὀρλάνδου, *Μνημεῖα Τεγέας*: Α. Κ. Ὀρλάνδου, *Παλαιοχριστιανικὰ καὶ βυζαντικὰ μνημεῖα Τεγέας - Νυκλίου*, ABME 12 (1973), σελ. 3 - 176.
- ΠΑΕ: Πρακτικὰ τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας.
- Πάλλα, *Monuments*: Δ. Πάλλα, *Les monuments paléochrétiens de Grèce découverts de 1959 à 1973*, Βατικανὸ 1977.
- Παπανδρέου, *Ἀζανιάς*: Γ. Παπανδρέου, *Ἀζανιάς, ἥτοι Ἀρχαιολογικὴ πραγματεία πασῶν τῶν ἀρχαίων πόλεων τῆς ἀρκαδικῆς Ἀζανίδος μετὰ τῶν περιχώρων αὐτῶν καὶ ἱστορικαὶ περιπαίτειαι (sic) μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς χρόνων*, Πύργος 1886.

- Παυσανίου, *Ἀρκαδικά*: Παυσανίου, *Ἑλλάδος περιήγησις*, βιβλία 7 καὶ 8. *Ἀχαϊκά καὶ Ἀρκαδικά*, ἔκδ. Ν. Δ. Παπαχαρατζῆ, Ἀθήνα, Ἐκδοτικὴ Ἀθηνῶν, 1980.
- Παυσανίου, *Κορινθιακὰ - Λακωνικά*: Παυσανίου, *Ἑλλάδος περιήγησις*, βιβλίον 2 καὶ 3. *Κορινθιακὰ καὶ Λακωνικά*, ἔκδ. Ν. Δ. Παπαχαρατζῆ, Ἀθήνα, Ἐκδοτικὴ Ἀθηνῶν, 1976.
- Πετρονῶτη, *Ἀρχιτεκτονικὰ μνημεῖα*: Α. Πετρονῶτη, *Οἰκισμοὶ καὶ ἀρχιτεκτονικὰ μνημεῖα στὴν ὄρεινὴ Γορτυνία (Ἀρκαδία)*, Ἀθήνα 1975.
- Πετρονῶτη, *Μεγάλῃ Πόλεις*: Α. Πετρονῶτη, *Ἡ Μεγάλῃ Πόλις τῆς Ἀρκαδίας*, [Ἀθήνα 1973] (=Ἀθηναϊκὸς Τεχνολογικὸς Ὅμιλος. Ἀρχαῖες Ἑλληνικὲς πόλεις, 23).
- RSBN: Rivista di Studi Bizantini e Neellenici.
- Sodini, *Mosaïques*: J. - P. Sodini, *Mosaïques paléochrétiennes de Grèce*, BCH 94 (1970), σελ. 700 - 753.
- Σωτηρίου, *Ἀρχαιολογία*: Γ. Α. Σωτηρίου, *Χριστιανικὴ καὶ βυζαντινὴ ἀρχαιολογία*, τόμ. Α', Ἀθήνα 1942.
- Spiro, *Corpus*: Marie Spiro, *Critical Corpus of the Mosaic Pavements on the Greek Mainland, Fourth/Sixth Centuries, with Architectural Surveys*, τόμ. Α', Νέα Ὑόρκη - Λονδίνο 1978.
- Θυρεᾶτις Γῆ: Ι. Κουσκουνᾶ - Κ. Χασαπογιάννη - Ι. Καλαβρούλια, *Θυρεᾶτις Γῆ. Ἱστορία, ἀρχαιολογία, λαογραφία*, Ἀθήνα 1981.
- Ζάχου, *Μεσαιωνικὰ μνημεῖα*: Α. Ζάχου, *Μεσαιωνικὰ μνημεῖα Γορτυνίας*, ΑΔ 8 (1923), σελ. 59 - 84.
- Ζακυθηνοῦ, *Brèche*: Δ. Α. Ζακυθηνοῦ, *La grande brèche dans la tradition historique de l'hellénisme du septième au neuvième siècle*, Χαριστήριον εἰς Α. Κ. Ὁρλάνδον, τόμ. Γ', 1966, σελ. 301 - 327.
- Ζακυθηνοῦ, *Despotat*, Α', Β': Δ. Α. Ζακυθηνοῦ, *Le Despotat grec de Morée, A'. Histoire politique*, Παρίσι 1932. Β'. *Vie et institutions*, Ἀθήνα 1953 (=Édition revue et augmentée par Chryssa Maltzou, Variorum Reprints, Λονδίνο 1975).

ΒΟΥΛΑΣ ΚΟΝΤΗ